

СТОРІНКИ

із

ЗАПИСНОЇ

КНИЖКИ

ЭП.

Ген. В. Сікевич

Ген. В. СІКЕВИЧ

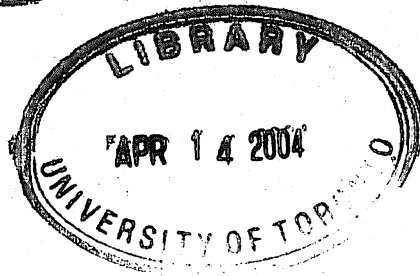
СТОРІНКА ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ

ДРУКОМ НОВОГО ШЛЯХУ

1941

Printed by Ukrainian National Publishing Co. Ltd., Saskatoon, Canada.

Ген. В. СІКЕВИЧ

Від Автора

Ці сторінки із записної книжки присвячую моїй Дружині, з якою по сьогоднішній день, прожив сорок років так любо, як, дай Боже, всім читачам.

Генерал В. Сікевич.

СІЧОВИЙ СТРЕЛЕЦЬ

Прошло вже багато часу, а події тих часів так і проходять перед моїми очима, якби це було рік тому назад... Де там рік, ні, якби це було вчора-позавчера. Ці події залишили в моєму мізгу такий попруг, такий карб, що він зістанеться до останніх днів мого життя, до останньої роботи-пам'яті...

От і тепер я підняв з підлоги карточку, що випала з моєї книжечки записної з часів світової війни. Тільки кинув оком, як перед моїми очима поплили образ за образом з дорогими й любими мені постатями моїх співробітників.

Ці постаті в більшості вже там, де немає ні муки, ні страждання. Це ті, які перейшли в це нове життя, випивши до кінця чашу самих страшних, як фізичних так і моральних мук.

Прочитавши цю карточку я в згадках моїх перенісся в Галичину в шанці, в яких був розташований старий двовіковий полк російської армії. Це один з тих полків, який за час свого існування від Петра I до Миколи II, приймав участь у всіх боях, де тільки Росія боролася зо своїми ворогами.

Його старі прапори пронизані кулями і гранатами; на деяких залишилося лише шматок шовкової ткани. Ці прапори розвивались і на Альпах і на Карпатах; бились вони і з Наполеоном і шведами, турками, німцями, австрійцями, кілька разів з поляками. За здобуття Варшави дістали Юрійські відзнаки. Цей полк мав всі відзнаки, якими нагороджуються частини за особливу відвагу. Кожний солдат цього полку, від полковника до рядового, так був вихований, що для них кращої нагороди не було, як відзначення і слава полку. Старі солдати цього полку так працювали, щоб дідівський полк був найкращим, найхоробрішим, найчеснішим. Скрізь в боях він був першим, коли йшли наперед і останнім як приходилось відходити.

Так оцей полк у лютні 1917 року стояв в окопах проти Конюхів недалеко Зборова-Юзефівки.

Вже, почавши від грудня 1916 року, всім арміям південно-західного фронту був даний наказ готувитися до останнього рішучого бою.

Муніції нам навезли так багато, що тільки ми не мали за

весь час війни. Гармати стояли в три ряди; в першому, легкі польові, в другому важкі, а в третьому далекострільні. Військо стояло в глибину по три дивізії одна за другою, щоб під час бою підпірати передніх і змінити знесилених. В Ложбині стояла кіннота, для якої був наказ, що як тільки піхота прорве фронт, кинутися в проходи і гнати ворога аж доти, доки всіх не забере в неволю, зруйнувати запілля ворога й перешкодити ворожим резервам зайняти нові позиції. Сила була така, що ми всі були певні, що це вже останній бій. Настрій у всіх бадьорий. Кожний ждав цього бою з великою охотою і певністю.

Всі накази й розпорядження зроблені. Чекаємо тільки на гасло.

Німці через своїх шпигунів дуже добре знали, що в нас робиться й тому вони страшенно денервувалися. То пічнуть з невідомої причини "ахати" своїми гарматами, то вночі без устанку освічують поле прожекторами, то з аеропланів накидають без толку стільки бомб, що аж жах бере.

Отак німці в половині лютого як почали садити зо всіх своїх гармат по наших окопах і били нас без устанку три дні й три ночі. Багато нарobili шкоди, багато побили людей, а покалічили ще більше й нараз стихли. Ми всі думали, що німці зараз, як закінчили гарматну стрілянину, не дадуть нам відпочинку й посунуться на нас усією своєю силою.

Так ні, чекаємо годину, дві — немає нічого.

Вночі я пішов на фронтові позиції, щоб подивитися, яку шкоду нам ворог наробив, бо телефоном про все як слід не довідаєшся. А крім того треба було дати персональні накази й підбадьорити як козаків так і старшину.

Прийшлося іти до фронту сполученими окопами, звеликими труднощами. В деяких місцях вони були зовсім засипані землею і приходилось впрост вилізти на гору й іти зовсім по відкритому полі. Добре, що це було вночі й мені вдалось щасливо дійти до свого першого куріння.

Варта стоїть і чуйно прислухується, що робить ворог. Вартовий старшина зложив рапорт про останні події й сказав, які роботи тепер робляться, щоб привести до ладу те, що зруйнував ворог. Вартова частина в дуже доброму настрої. Всі задоволені, що скінчилась ворожа стрілянина й тепер майже немає ніякої небезпеки бути забитим або покаліченим.

Решта куріння, старшина і козаки, покотом сплять і так міцно, що навіть погана вош, що не залишає в спокою чоловіка ні на одну хвилину й та не може перешкодити їм добре спати. Лехто правда подрапає себе то там, то тут, перекинеться на другий бік і заведе свого храпача.

Окопи вже більше-менше козаки полатали. Ранених са-

нітети поперевязували й поносили до лазарету. Забитих зложили за окопами й в долині закопали, завернувши їх в палатки.

Писарі вже переписали в сотенну книжку хто забитий, щоб полковий капелян міг оповістити родичів про смерть їх рідних.

Тут же фельдфебель Садоков докладав новому сотенному, при яких обставинах був забитий їх сотенний і двох четарів. Рапорт був короткий. В полудні 47 дюймовим знарядом німці вцілили в брусвер і всіх трьох розірвало на шматки.

Коротко й ясно. Жив чоловік і нема — забитий. Викреслили з сотенного й полкового реестру і кінець. Ну, а яка драма відіграється в дома, як дістануть цю вістку?

Яка це драма, яке це тяжке переживання, незрозуміле для тих, що стоять в стороні. Хай земля їм буде легкою, а родичам хай Господь дасть сили перенести це горе.

Поговоривши трохи з людьми першого куріня, я перейшов до другого. Там в куточку, де кінчаться окопи нашого полку й починаються сусіднього, сидять, лежать і стоять люде і про щось дуже енергійно сперечаються. Я підійшов ближче й чую як зо сторони Конюхів залунала українська пісня "Ой у лузі червона калина". Несеться ця пісня з гори по широкому просторі, що розділює наші окопи.

Я стояв як зачарований і не вірив своїм очам. Що це таке? Хто це співає?

Теоретично я добре знав, що землі України пошматовані, що наші брати українці, через ганебні умови дипломатії, вже з давних часів були відірвані від пня й є тепер під керівництвом австрійців і мусять бути в ворожих лавах. Але це теорія?!

А ось тут, коли ти на власні уха чуєш, що твій брат українець стоїть проти тебе у ворожому таборі й що цей українець кожної хвилини, по наказу свого команданта, мусить кинутися на нас, щоб нанести нам покалічення або смерть. А ми, також такі самі українці, будемо своїх братів стрічати як наших ворогів градом куль і виставимо наші багнети, щоб розпороти їх груди...

Цей мент був для мене такий тяжкий, такий болючий, що я не міг більше тут залишатися на самоті. Дав наказ курінному зараз же вислати в сторону пісні розвідку й за всяку ціну піймати будьякого полоненого. Хотілось від нього довідатися, хто це там співає. А сам пішов до своєї землянки. Там запалив свічку, розвернув мапу й почав ще раз її переглядати. Мені ще раз хотілось провирити, по останніх відомостях розвідки, хто стоїть проти нас. Бачу що головну позицію займають німці, а ліворуч від них розташовані мадяри.

Оце й саме те місце, звідки лунає наша пісня. Колиб це співав один голос, то ще можна було б думати, що співає якийсь безжурний українець, що несе там якусь немуштрову службу при війську. А то співає цілий хор та ще й не один десяток голосів. Може це наші полонені українці, десь на роботі співають? Так ні! Полонені так співати не будуть... Це пісня бадьорого, стрункого хору...

Сиджу так, думаю і нічого зрозуміти не можу. Аж під ранком почув, що хтось біля моєї нори гомонить. За хвилину мій джура Микола Чагин відчинив двері й каже, що розвідка повернулась і привела двох полонених!

Я наказав привести їх до мене.

За хвилину двері відчинились і до мене війшли дозорці й полонені. Нанесли з собою стільки мряки, що спочатку нічого не було видно. Як мряка розвіялась, я побачив перед собою дозорців і полонених. З них один покалічений мадяр, страшенно змучений, а другий, здоровенний хлопець, в австрійському уніформі, на якому одяг висів як у жебрачки ганчірки. Усе було подерте в боротьбі як його зловили вартові й хотіли забрати до неволі. Виглядав так, що от ще мент і він кинеться на нас всіх, щоб здобути собі волю.

Дивлюсь на цього хлопця й відразу мої симпатії стали по його боці.

Вартовий, що піймав його, подав мені їх карточки в металювих кришках. Відчиняю одну, а там написано: Андрій Буц зо Сталата, якому прищіплена віспа, холера, тиф і далі різні інформації.

Прочитав я це прізвище і питаю його по українськи: То це ви будете Андрій Буц?

Полонений витарашив свої великі сині очі на мене. Видко було, що був здивований, що я говорю до нього по українськи. Витягнувся струнко й каже: Так я Андрій Буц. А ви пане полковнику є українець?

— Егеж, кажу, я українець родом з Києва, з Великої України. Зажди трохи хай відправлю цих людей і тоді з тобою поговоримо!

Мадяра відослав до лікаря, щоб перевязали йому рану, дозорцям подякував за спритність і наказав адютантові вислати рапорт до дивізії, щоб їх нагородити медалями за хоробрість і відпустив їх на відпочинок.

— Ну тепер — кажу — сідай тут Буц, напийся чаю, перекуси трохи й поговоримо собі.

Пілчас цієї перекуси Буц передав мені, що ще вчора вночі їх курінь, змінив на позиції мадярів і тепер там, замість мадярів, стоять Січові Стрільці.

— То це ваші хлопці вчора ввечері співали — спитав я

його?

А так — каже — ми кожного вечора співаємо, аж доки не змучимось.

— Цієї ночі — каже Буц — я був на стежах, за нашими загородами й дивився, чи не видно чого з вашого фронту. Лежу тихо, а як почув пісню, так і рвалась душа підтягнути з ними. Але це не можна, бо це служба та ще й таємна. Лежу я так і полетіли мої думки до рідного краю, до дому, де я залишив стару матір. Батька вже два роки як убили на італійському фронті. Думаю собі як вона там бідна мати пораяється з господаркою, чи дає собі раду. Правда, я ще маю надію, що моя дівчина, Маруся, їй допоможе, та всеж жаль мене такий взяв, що от якби я мав крила, то й полетів би до них, бо дай на хвилинку, на один мент... Щоб на власні очі побачити їх, поцілувати та, як треба, чимсь допомогти. А відтак зараз же назад до своїх, до зброї. Скажу правду, що від того часу, коли москалі заняли Скалат, я ні одної ночі не спав спокійно... От і цієї ночі нудьга мене так взяла. А тут ще й холод за пазуху поліз... Кручусь на місці, як той пес, а щоб тепліше було, поповз трохи наперед в балочку, думаючи, що там не так вітер буде докучати, а дорогою кості випростую. Щойно я ліг і рушницю біля себе положив, як нараз, неначе з неба, хтось мене цап за ковнір і тихо каже: Мовчи! Я шарпнувся раз, шарпнув вдруге, так ні, як залізною рукою, здавив ваш москаль мою шию. Я почав вириватись, а він на мене, от як бачите все і подер. Одне шмаття залишилось. Помороки мені закрутились, не знаю, що робити, треба ж дати знати своїм, що небезпека. Так де там! Кругом вітер дме, стріляють з обох кінців без перестанку. Сусіду мого, січового стрільця Флюнта, ще як тільки ми перелізли за дроти, куля трапила в саму голову й він там лежить трупом... Ну бачу пропав... Такий мене жаль взяв, що аж плакати хочеться... Що скажуть в сотні, що скаже сотник? Ще, не дай Боже, подумують, що передався ворогові. Тут вже не втерпів та як закричу: Рятуйте! Москалі йдуть! А ваш москаль як телепне мене по голові своїм довжезним кулаком, аж зорі кругом засвітили. Крім того своєю лапою рота мені закрив, мало не задушив та й каже: Слухай, дурню, не жартуй, виходу тобі немає, або йди з нами, або задушу... Немає що робити покрутив я головою на всі боки й кажу: Робіть зо мною що хочете — проти сильнішого немає рятунку. А сам собі думаю, може дорогою втечу!

От він каже: ну й добре, що ти так надумався. Один з нас полізе наперед, ти за ним, а я за тобою, а оттам як зліземо в балочку, то вже й дома будемо. Так ми рачками й полізли, але очевидно на фронті прочули що хтось кричить й почали про-

жектором шукати хто це кричить! Біда, мої вороги, лежать не рухаються, мені до горла багнет поставили й один з них каже лежи тихо, бо як начнеш рухатись, то й тебе й нас перестріляють. Така вже моя доля, що буде, то буде! Лежу як мертвий. Прожектор нас не найшов і почав шукати з другого боку. Стрілянина також трохи втихла й ми поповзли всі три далі. Вже пролізли з яких триста кроків, коли чуємо, хтось недалеко стогне... Ми всі підняли голови і слухаємо!

Той, що ліз наперід каже: Почекайте тут хвилинку, а я подивлюсь хто то стогне. І він поліз, а за яких десять хвилин чуємо кричить: Лізьте сюди, тут ранений австрієць сидить і трясеться в горячці. Мій вартовий почав йому щось казати, а я вмить на рівні ноги, і як той заяць в наш бік. Все було б добре, коли б не той проклятий прожектор знова засвітив і мало що очі не засліпив. А ваш солдат зараз за мною, як той вовк здігнав мене і як талая по потилиці кулаком аж памороки закрутились! Схопив мене за потилицю й давай душити і приговорює: Ну, каже, такий-ський собачий сину, тікати хочеш? Тепер вже сам на себе нарікай! Зараз ваші почнуть стріляти й як тебе забють, не моя в тім вина. Сам ти винуватий, чому втікав?

— А моя, каже москаль, справа маленька. Я дістав наказ зловити полоненого, я і зловив. А як тебе забють, принесу тебе до команданта мертвого, а свою роботу зроблю. Ну тепер ходім, немає часу лізти, скоро світати буде.

Ми під проміннями прожектора йдемо, а кулі кругом так і свищують, як ті бджоли коло самого вуха. Одна вже шапку пробила, друга погон зірвала і плече поранила, тому що йшов напереді, а ми все йдемо. Так і щасливо зайшли в ту балочку, де залишили покаліченого мадяра. Дивимось, а ваш солдат вже перев'язав йому рану й дав йому гризти сухаря. Мадяр ще вчора був ранений, як змінялись курені. Тут його залишили, тут він і помер би, якби ми його нарочно не стрінули.

Відпочали ми трохи й вже хотіли далі йти, коли чуємо хтось іде. Якись тіни пішли в бік російського фронту й все стихло. Це певно нічна сторожа, яка перед розсвітом поверталась до своїх окопів.

Так ми потихенько й до вас дійшли.

І дивно мені, пане полковнику, що ми як вороги один проти другого стоїмо, а ми ж свої краєни, брати, українці...

— Ну, — кажу — Буц, добре, що ви до мене дістались. Я зараз вас вишлю до штабу дивізі і дам листа, щоб вас відправили до могого приятеля в Полтаву. Там вам буде добре й безпечно. До вашої мами й Марусі напишу, що ви живий і здоровий і дам адресу куди до вас писати. І сотнику дам знати, що ви в неволі не по своїй волі й що боролись як слід

всякому січовому стрільцеві належало. Подав йому на пращання руку й відіслав з джурою до вартового старшини.

Буц пішов, а мої думки не дають мені спокою! Українське істричне життя переходить як в калейдоскопі. Стає очевидним, що українці по той бік Збруча добре були поінформовані про життя на Великій Україні, де українці лише на селі заховали свою мову, свої пісні, свої звичаї. За те місто, школа, преса, це все було зрусифіковане. Навпаки за Збручем і Дністром українці хоч і були в неволі, а всетаки мали все, щоб не забути про те, що вони діти великого українського народу. Вони мали свої школи, часописи, книжки, книгозбірні, народні доми. Це все були плюси, які перетягнули українську опінію за Збручем стати на захист центральних держав, від яких вони сподівалися на випадок успіху ще кращих умов для національного життя.

З боку російського правительства з його кличами "не було, немає і не буде України", сподіватись чого доброго для України було абсурдом.

Очевидно, з проголошенням світової війни українці за Збручем почали енергійно готуватися до боротьби за своє існування. Сформовано січові куріні, які між частинами австрійської армії були найкращими.

Дякуючи цьому, із цих груп виробився матеріял на стільки міцний, що всякому командантові, що стояв проти них, треба було дуже поважно рахуватися з цими ворогами й знати, що тут є сила й то поважна сила.

Початок Революції в Росії

Дні й ночі проходять. Боротьба на фронті млява, а в повітрі зібралось стільки електрики, що ось-ось все перевернеться догори ногами. 24 лютого поїхав я до штабу корпусу в Галицькому селі Озірна. Командиром корпусу був тоді генерал-лейтенант Гутор, чоловік високого росту, стрункий, з невеликими сивими вусами. Права рука покалічена шрапнельною кулею, коли оглядав позиції своїх частин поміж Воробіївкою і Гладким. Дуже хоробрий, високоосвічений, особливо з військового боку, погано тільки розбирався в політиці. Це, каже, справа цивільних діячів; їм, каже, і карти в руки. Любили його всі, а він знав дуже добре роботу кожного команданта.

Стрінувшись зо мною каже, ну накінець ми покажемо ворогові, яку силу має російський багнет! Цими днями почнемо чудову офензиву, розібемо ворога й на заслужений відпочинок підемо.

Це було 24 лютого, а 27 лютого кличе мене по телефону вартовий старшина штабу корпусу штабс-капітан Шатунов і передає, що офензива відкладається на необмежений час, бо в Петербурзі революція. А 28 лютого знова передають, що російський цар Микола II відрікся престолу на користь свого брата Михайла. Цю телеграму наказано не проголошувати. Це був дурний наказ, бо всі телефони й телеграфи з першого дня революції були в руках революціонерів і солдати про ці відомості знали раніше чим старшина. З цим було багато клопоту, бо провокатори обвинувачували старшину, що вони нібито ховали ці відомості для себе в секреті від солдатів.

1 березня знова телефон, що й Михайло відмовився від престолу, бо не хоче в такий час брати на себе відповідальності за Росію (розуміється краще керувати державою як все спокійно й робити лише паради військові та обіди, як під загрозою анархії, боронити свою державу, корону й увесь російський народ!)

На чолі Росії стає тимчасовий уряд на чолі з Державною Думою, міністром президентом, князем Львовим. Один грім сильніший другого, так збив всіх з пантелику, що паралізував

увесь державний апарат і ніхто крім революційних партій не знав що робити.

Міністр юстиції Керенській оголосив амністію всім в'язням і наповнив всю Росію приступним елементом, бо разом з політичними в'язнями випустили й злодіїв, конокрадів, розбійників і т. д.

В цей самий час німці в запечатаних вагонах перевезли з Європи до Петербургу велике число проводарів різних революційних партій. Ці головачі на чолі з Леніном, Троцьким і Сталіном збираються в Смольному Інституті й в замку балерини Кшесінської (колишньої любки царя) і закладають новий уряд: "Совіт солдатських і робочих депутатів". Сюди зібралось все те, що хотіло чужими руками жар загрибати, без різниці політичних поглядів, національності, фаху, ремесла, освіти — різні пройдисвіти.

Письменник Достоевській в своїх творах "Беси" ясно окреслив відношення робітника й селянина до правлячої класи й панів і сказав, що "між цими двома класами народу така прірва, яка ніколи не злучить їх. Як знайдеться провідник і кине в народ такі гасла, які народ захоплять, тоді пічнетесь така різня, якої світ ще не бачив.

І от ці проводирі кинули в народ гасла: "ДОЛОЙ ВІЙНУ! ГРАБ НАГРАБОВАНЕ, ЗЕМЛЯ БЕЗ ВИКУПУ НАРОДУ, ФАБРИКИ РОБІТНИКАМ, МИР В ХИЖИНАХ, ВІЙНА В ДВІРЦЯХ!" А це все тому, щоб дати народові все про що він мріє, кинути Росію в анархію й на її розвалинах створити новий лад, такий, який ми хочемо. Не вірили одначе самі собі чи це можливо! І дякуючи тому, що правляча класа зовсім не була підготовлена до ніякої внутрішньої боротьби, крім боротьби з безоружними, не знала дійсного патріотизму, а тільки зухвальство, "шапками закидаємо" — ця класа прогала й згинула в безславній боротьбі.

І вся Росія запалилась страшеним вогнем. Злодії, хулігани й проца нечисть, яку випустили з тюрми, кинулась: всіх і все грабувати. Під гаслом "той, хто має, це награвував у тих, що йому робили", зараз же установили свої суди й давай судити в першу чергу тих, що їх засудили зате, що вони крали, грабували, убивали. Цинічно їм казали: "ви нас в тюрму післали, а ми вас к'стенке". І в короткий час вся Росія потекла в крові. А Ленін Троцькій лише потирали руки, бо з початку вони мало мали дійсних прихильників, а більше опозиціонерів і боротьба була дуже непевна. Вони раділи як ця банда винищувала своїм судом їх ворогів: архиереїв, генералів, священників, старшин, купців і всіх, хто їм був не милий. Коли ці злодії нарабували велику кількість грошей, уряд дав наказ все награвоване золото, срібло віддати своїм комісарям, а папе-

рові гроші, які облиті кровю робітника й селянина спалити, бо уряд випускає нові гроші. Тоді закричали злодії: “Не дамо нікому то що наше”. Тоді новий уряд на основі нового закону рішив: “Не слухаєш, под стенку”. Таким чином уряд забив двох зайців: контрреволюціонерів перестріляв і гроші царські знищив і багато не слухняних злодіїв перестріляв.

Армія на фронті дістала наказ число один, який зовсім здеморалізував її. Пропозицію — йти домів забравши з фронту зброю, коні й все, що їм потрібно, щоб поширювати революцію і помагати батькам ділити державну, церковну й панську землю. Це з радістю прийняли солдати й пішли по хатах. Але не на довго. За який місяць, вже їх всіх забрали до червоної армії. І коли солдати їм закинули: “Ви ж казали, що більше не будемо воювати!” Їм казали: “так з німцями не будете воювати, зате своїх ворогів мусите бити, а ні то під стенку”.

Робота на фронті стала дуже тяжка. Всі хотіли кермувати й ніхто не хотів слухати. Всі операційні накази йшли на розгляд полкових і армійських комітетів, які все вирішували в негативний спосіб. Всім стало ясно, що прийшов кінець армії.

Була надія на тих, що називали себе опорою престолу — на гвардію, — яка мала привелійоване становище в Росії і все, що тільки найкращого було давалось в першу чергу їм. От ми і думали, що вони не допустять у себе до безладдя й анархії. Ми гірко помилились! В Петербурзі перший з полків, який підніс революційний прапор був Лейб-Гвардії Волинський полк, а на фронті збунтувався Лейб-Гвардії Гренадерський. Цей полк прогнав свого командира полку й на чолі полку поставили штабс капітана Дзевалтовського. Цей командант покидав старших старшин з посад і пішов самовласно з фронту в запілля та заявив, що його полк більше воювати не буде. Почався період мітінгів! Говорили всі, ніхто не слухав. Оратори закидали такими словами, як: анексія (контрибуція), федерація і т. д., що майже ніхто їх не розумів. Скрізь виносили резолюції “долой войну”, і хто ж це робив? Це всі ті дезертери, боягузи, яким не вдалось потрапити в полон й повтікали в запілля та в різні, далекі від фронту інституції. А як почули, що на фронті йде братання з ворогом, всі ці герої полізли на фронт з надією там щось скористати. Зате на мітінгах вони таке геройство про себе розказують, що всі аж ахають!

Налізло сюди й багато матросів, що повтікали з кораблів. Але це вже була більш підготовлена банда, пересякла садизмом. От оці боягузи почали організувати різні комітети й виносити різні постанови, як наприклад: перестати всім військам фронту стріляти, бо це визиває огонь з боку ворога,

який може спричинити, не дай Боже, каліцтво тому, що стільки добра зробив для нас і не хоче дармо страждати.

Німці й австрійці це прийняли до відому й почали в огонь російської революції кидати тисячі летючок, які закликували солдат, щоб кидали фронт і йшли до них, а вони обіцяють їм повну свободу та в полоні дають можливість перечекати ці небезпечні хвили, доки не скінчиться війна.

Одно, що мене дивувало, то це, чому німці не використали цього моменту і не повели на російському фронті своєї офензиви? Вони без стріла забрали би всю російську армію до неволі. Тут є дві можливості: або німці боялися, що ця полонена маса, дезорганізована, могла б внести в їх армію цю заразу — і її треба буде годувати й утримувати, а харчів не було густо. Або їх провід стратив голову, в тій заверюсі!

Від анархії, карт, пянства, грабіжі почались скрізь убивства, насилля. Лише треба було старшині сказати своє рішуче слово, то такого старшину вмить страчено. Так був забитий в числі перших командир 21 стрілецького полку, який дав наказ до наступу й хотів арештувати полковий комітет.

Вижче командування стратило голову й почало пересувати старших командантів з місця на місце, даючи місця не по заслугах, а лише по рекомендації комітетів.

Почалась така баламута, такий заколот, що чоловік не знав, де він і все більше переконувався, що є в домі божевільних.

Всі кричать, всі кермують, а ніхто не хоче робити, щоб бодай втримати свою позицію.

Товариш по Нещастю

В початку квітня 1917 року я дістав наказ, яким призначено мене помішником команданта 36 армійської бригади генерала Черноглазова. В складі бригади були: 6, 10, 15, 54 полки. Штаб бригади стояв в Кременці, а полки розташовані: 6 в Вешнівцях, 10 в Шепетівці, 15 в Винниці, а 54 в Чорному Острові.

Діставши всі накази я попрашався зо своїми співробітниками й полком, поїхав разом з моїм джурбою й вистовим, в шостій годині вранці до залізничної стації в Тернополі.

Коли ми їхали через частини фронту до штабу корпусу ще спокійно можна було їхати без жадних перешкод. Зате в так званім “армейском участке”, де стояли армійські полки, різні штаби, лазарети, пошта, телеграф, команди аеропланів, дерижаблів, аеростатів, земгусарів — тут уже не було ніякого ладу. Панував такий хаос, що навіть згадувати соромно.

Скрізь по цих командах якісь оратори, а ще більше провокатори, виголошують свої реферати як їх можна назвати рефератами і зараз же постанова: вислати на державний кошт депутатів до різних інституцій в Петрограді, в Києві й в інші місця.

Ці депутати забравши гроші їхали впрост до дому, там жили місяць-два, вертались до своїх частин. По дорозі заїзджали до великих міст і там нахопляли різного політичного хламу й мудрих — незрозумілих їм — фраз. Приїхавши до частини збирали мітінг і починали перекручувати на свою думку все, що бачили; прикрашували це все “мудрими” словами, які ні їм, ні слухачам не були зрозумілі. Тут говорилось: про соціялізм, большевизм, демократизм, радянщину, чрезвычайку, капіталізм, бюрократію, кадетів, аристократів, контрреволюцію і т. ін. — а що ці слова означали, товпа й оратор не розуміли. Та це їм і не важно було; солдати витаришивши очі та розвісивши уха, подивляля мудрощі свого приятеля. Вони знали лише одно: “долой війну і роби, що хочеш, бо тепер рівні й ніхто немає права наказувати...”

Отак ми доїхали до Тернополя аж перед вечором і впрост на двірець.

Там величезна юрба солдатів: дезертерів, відпусних і звичайних злодіїв і шулерів; між ними десятка два жидів, які пораз наміченому плану вели свою роботу, як по нотах. Ця нація була найбільше підготовлена до революції. Всі столи, лавки, підлога заняті сидячими й лежачими гуртками, що грали в карти й не звертали абсолютно ні на кого уваги. Шулери до нитки обдирають своїх партнерів, правда часами їх зловлять на вчинку й добре побють, а часами і забють, але в більшості ця робота була безкарна. Потяги підходять один за другим, товарові вагони, що приспособлені для перевозу війська, відходять майже пусті. Зате пасажерські набиті як оселедці в бочці, вікна скрізь вибиті, все в середині поздиране й знищене; уборні забиті, люде, як їх можна тільки назвати людьми, сидять і стоять не тільки у вагонах, але й на вагонах і на буферах. Ніхто з них не купував білета й ніхто їх не контролював, бо якби хтось відважився, то зараз би полетів геть з вагону.

З Тернополя до Проскурова, що в звичайний час їхалось пару годин, тепер їхали ми дві доби.

В Проскурові я пересів в потяг, що їхав на Дубно-Кременець, тут я купив собі білет до міжнароднього вагону й дістав дуже добре, окреме місце. Потяг рушив і я почав відпочивати від тієї заверюхи, грому й блискавиць, серед яких я стільки часу перебував!

Розложивши свій багаж, чую хтось відчиняє двері в мій вагон, входить якась постать в цивільному убрані, займає місце на лавці проти мене й сідає.

А що він за один, Бог його святий знає. Раніше, то зараз познакомивсь би, а тепер ні. Сидимо, скоса поглядаємо один на другого й мовчимо.

Так доїхали ми до Шепетівки, юрба в солдатських уніформах (цікава подробиця підчас революції, всі попереодягались у військові уніформи, бо це давало можливість без контролі їздити всіми потягами й перевозити з собою все, що всилах був носити й разом з тим робити скрізь бешкети) преться до нашого вагону!

В ту мить наш вагоновожатий, старий бельгієць, чистою російською мовою закричав на них: "Куди лізете! На підставі наказу тимчасового уряду в ці вагони можуть сідати тільки ті, хто купить собі білет без різниці, хто він не був би; без білета відправляти всіх до Бердичева на суд совіта солдатських і робочих депутатів!"

І що ж ви думаєте. Ця напів відозва до дикої юрби зробила своє враження. Передні зупинились і стримали задних. а один видко їх проводир, повернувся до товпи й каже: "Ну, що ж, як наказ, то наказ, ми проти закону нашого уряду не

підемо й закону не порушимо” — і посунулись в інші вагони; звідкіль повикладали всіх пасажирів, що мали навіть білети на право їзди.

Мій сусід не витримав і каже: “Коли кінець буде цій анархії, цьому безглузді?”

Дивіться, на фронт ідуть потяги пусті, а з фронту тікає все що може, а головне ще й те, що везуть з собою все, що тільки можуть з собою взяти. Дорогою все руйнують, нищать, бють. Яке безглуздя! Хіба культурний народ буде так себе нищити? Це ж самокатування, безвірство! Чим більше я придивляюсь до цієї юрби, тим більше переконаний, що це є загальний психоз-божевілля й це божевілля захоплює Росію зо страшенною силою й зо страшенним прогресом, що вкінці-кінців скінчиться величезною катастрофою-експлозією всього народу, всієї держави. Не знаю, каже, з ким маю приємність їхати — звернувся до мене мій сусід — але думаю, що не помиляюсь, що ви дійсний старшина нашої армії, а не в маскарадному костюмі, в якому ми зараз бачили тих хуліганів, і в який одяглись всі, хто тільки хоче, особливо випущені з арештанських криміналів, каторги, Сибірі, Мурманська й інших цього роду інституцій.

— Я командир X полку Владімір Федорович Кіктенко, їду в цивільному убрані, тому щоб не звертати на себе уваги юрби, хочу всіми правдами й неправдами доїхати до Риги, де залишилася моя рідня.

Я назвав себе. Він трохи помовчав, а далі й каже: — Я бачу по ваших очах, що вас дивує, як я в такий час покинув полк? Правда це для вас і всіх не зрозуміло, але вислухайте мене, а тоді судіть. Мій полк стояв підчас спокою в Ризі, після мобілізації я виступив на фронт в ранзі капітана, був пару разів ранений, особливо тяжко на Раві під Могилами. Щотам була за позиція, одному Богу відомо й його тільки силою можна було утримати. В стику з нами стояли сибірські стрільці й дивізії генерала Міліянта, чоловіка рішучого навіть жорстокого, який не жалів живої сили, щоб зробити свою роботу. Проти нас, ключ-позиції ворога, які міцно тримав в своїх руках німецький командант. Цей стратегічний ключ був такий нещасний, що той хто тільки тримав його в руках, той по собі залишав цілий цвинтар забитих і в ніякому разі не міг довго триматись на ньому. Одного разу в січні 1915 року ми дістали наказ за всяку ціну цей ключ здобути. Окопи наші, що вириті були проти Могил в такому поганому місці, що на глибині двох ярдів уже стояла вода. Де ударить граната, там воронка повна води! Німець довідався через своїх шпигунів про наше завдання й почав частувати нас, що аж страх брав; гранати все частіше й частіше лускають свої оріхи над наши-

ми окопами. Одна граната 44 німецької гармати, ударила в окопи другого нашого куріня і завалила всіх, що там були, живцем. Рятувати їх, в ніякому разі не можна було, бо лише солдат покаже голову, як йому і кінець! Наглядаємо за ворогом лише через перескоп. Коли почало світати, солдати побачили, що яких 350-400 кроків, хтось в ложбині ближче до ворога, білою шматкою, помагає трохи і схо вається і знова махає. Подивився і я. Дивно що воно таке значить. Знаю добре, що в ночі у нас там була сторожа, але перед досвідком вони всі повинні бути при полку... Тут думки мої зістали перервані. Наша артилерія почала стріляти, починаючи підготовку до офензиви.

Випустили яких тисячу гранат і ми дістали наказ перейти в наступ на позицію ворога.

А лише солдати вибігли зо своїх ровів, як почалась така канонада, що жа земля тремтіла. Кругом кулі, як ті бджоли сичать і свищать, кругом крик, стогін, падають трупи, лється кров... Пробігли крків сорок і лягли, щоб відпочати й знова бігти вперед. Зпочатку це легко було, а чим ближче до ворога тим трудніше людей підняти. Накінець ми залягли перед самими окопами німців; тут німці осипали нас таким градом куль, що не було ніякої надії, що хтонебудь вийде з цієї бурі живий. Дивно, що між нами опинився і той чоловік, що вимахував білою шматкою. Це був жидок, солдат другої сотні Терлецькій з Текоцина.

Артилерія ворога перенесла вогонь на наші резерви й ми перейшли в наступ. Першими, що піднялись були поручники Федорів і Львов і оба зараз же впали забитими. За ними піднялись сотня за сотнею і кинулись у ворожі окопи. Ворог не стримав нашого наступу й відійшов зо своїх позицій.

Ми стратили підчас цього наступу 50 відсотків солдатів і 75 відсотків старшин.

Терлецького не забито; пощадила вража куля і його заарештовано й відправлено до резерви. Я в цей час був уже підполковником і курінним першого куріня. Мій курінь був призначений нести варту службу в Могилах. Ця ніч, це було пекло! Я нічого страшнішого аж до революції й увявити собі не міг. Били нас тисячі куль, тисячі шматків сталі й міді. Це все з ревом прорізувало повітря, стогнало, шипіло, гуділо з такою силою, що в ушах стояв дзвін і в двох кроках нічого не було чути. Шапку мою і шинелю, кулі прошили зо всіх сторін, одна куля осмалила ухо. Кулі так шарпають, що все оглядаєшся чи не штовхає тебе хтось зо своїх.

Треба було піти до сусідньої сотні, щоб зробити деякі розпорядження і тільки я підняв голову, як щось мене опекло в щю, шоку — і він показав рукою на великий рубець на пра-

вій щоді. — Я лапнув рукою, щось мокре, дивлюсь кров. Сів щоб перевязали. Тільки санітар перевязав рану, як щось мене пхне, я так і брякнув на землю. З гаряча схопився на рівні ноги, а ту вдруге мене вдарило; по грудях потекла кров, стало важко дихати, в очах зорі показалися. Руки і ноги похолопули і стали такі тяжкі як ті молоти... і я втратив пам'ять... Прийшов до себе, не знаю коли і де, відчинив очі — дивлюсь — велика кімната, багато світла, кругом ліжка... Між ліжками ходить якась постать, тихенько-тихенько — вся в білому. Ну думаю і добре ж я заснув, що вже проснувся, а все ще сон бачу. Заплющив очі, кругом золоті мухи... Відчинив та сама постать... хотів порушитися, руки і ноги як колоди, голова й груди перевязані. Ще це таке?

Пригадав собі, що стою на позиції в Могилах... і ще щось хотів собі пригадати, але перед очима поплили різні постаті й білий прапор, що оказував Терлецькій... і втратив притомність... В друге, як я знова прийшов до себе і відчинив очі, то побачив коло себе доктора, який тримав мене за руку і шукав пульс. Побачивши, що я відчинив очі, усміхнувся і каже: “Кріза минула, лежіть спокійно, ні з ким не балакайте, ні про що не думайте, тоді все буде добре. Ваші легені й серце потребують цього”. Наказати добре, але як це виконати, як прогнати думку, ту думку, без якої чоловік і жити не може... Ледве, ледве набрав сили й тихенько питаю доктора, де я, де полк? Що з ним?.. А він як замахав рукою і аж закричав: мовчіть, мовчіть... після все довідаєтесь, а тепер лежіть спокійно... і пішов... Доктор пішов, а в мене в голові щось неможливе робить. Чому доктор не хоче зо мною говорити... Певно щось з полком не добре... Невже полк розбитий, а може в неволі, а чи спасли прапор? Це мене так зворушило, що я, як мені здавалось, закричав зо всією силою... Але то був не крик, а легкий шепіт... на щастя, сестра жалібниця побачила по моїх устах, що я щось говорю, підбігла до мене і так жалібно просить... не торбуйтеся, не злостіться... Це ще більше упевнило мене, що якась біда з полком і сльози потекли з моїх очей... Сестра злякалась і побігла за вартовим доктором... Прийшов молодий лікар Анроненко взяв мене за руку, дав якусь медцину, витер хусточкою мої очі й каже: так люблю, сердечно, як рідний. “Ви лежіть спокійно, а я вам щось скажу про Ваш полк, що я щойно довідався з “Русского Інваліда”: Ви за бої під Могилами підвищені в рангу полковника, ваш полк своє бойове завдання виконав знаменито, забрав багато полонених, два кулемети і ще щось... оце і все... А тепер спіть спокійно й набірайте як найбільше сили, щоб як найскорше повернутись до своїх...

Дні потягнулись за днями... Я вже почав сідати на ліжку

і по трохи походити на кулях... Тепер я добре знаю, що лежу в Вильні в жіночій гімназії... Що полк наш з Варшавського фронту знятий і через десять днів поїде на південно-західний фронт... Я звернувся до свого лікаря з проською, щоб через пару днів мене виписав, бо я хочу стрінутися зо своїм полком в дорозі. Лікар засміявся і каже: Звідсіля виписують здорових на фронт, а мертвих в царство небесне; а щоб живого виписати на той світ цього ми зробити не можемо. В такому стані здоровля, як ваше, виписують лише на той світ і пішов...

Одного разу приїхала комісія до нашого шпиталю на чолі з генералом Комаровим, обходять всіх, розпитують підійшли й до мене. Генерал питає мене, чи маю якої скарги або просьби? Кажу, що скарги не маю, а просьбу й то велику маю, пустіть на фронт. Генерал подивився на головного лікаря, той на нашого ординатора, а цей відразу заперечив головою і каже ні! Генерал подивився на мене і каже так сердечно (бо він зрозумів мене своїм солдатським серцем, який це буде біль, як він мені відмовить): “завтра тут буде комісія, я сам буду там і як половина лікарів дозволить вас виписати, я вас відпущу і від всього серця пожму вашу чесну руку на дорогу...”

Уклонився і пішов. Я цілий вечір і цілу ніч не спав. Це мене так змучило, що я підранок заснув як забитий і проспав сніданок... Чую хтось мене за плече шарпає! Відчинив очі, а передомною стоїть сестра і каже: “Ідіть скорше в офіс, там уже зібралась вся комісія, приїхав генерал і почали оглядати призначених на фронт.” Я скочив як на пружинах. Не митий, не чесаний, побіг в почекальню.

Там за великим столом, покритим зеленим сукном, з золотими кутиками, сидять всі члени комісії на високих кріслах, перед кожним лежать папері, олівці. Було сім лікарів, генерал і два старшини, представники від місцевого гарнізону, обов'язок яких був переглянути всіх хворих і відправити на фронт здорових, щоб дати місце новим, покаліченим. Призначені на комісію вже всі зібрались і чекали на свою чергу, а вартовий старшина викликав по черзі. В першу чергу пішли ті, що чули себе здоровими і самі хотіли їхати на фронт. Тих комісія скоро переглянула й крім одного, у якого ще не заросла рана й був страх, що він в окопах заporoшить свою рану, відправила до військового начальника. Але були такі, що вже третій раз ставали на комісію і тому, що нервова система їх була так знищена, що годі було від них чекати якої користі на фронті. Їх тримали в шпиталі, не дивлячись на те, що рани їх зовсім зарубцювались. Але були й такі семулянти, що находили в себе такі хвороби, яких ні один лікар у них не міг найти; цих відправляли до команд-виздоровців і там за ними слідували.

Прийшла і моя черга. Лікар прочитав історію моєї хвороби, просив скинути сорочку й почали один за другим мене екзамінувати: серце, пульс, рани. Останнім оглядав мене головний лікар. Вислухав і щось каже генералові, крутить головою, розводить руками і щось записав на папері. Скінчили: трьох лікарів написало не пускати, трьох — пустити на свою відповідальність, головний лікар, після балачки з генералом, дав свою згоду, так само на мою відповідальність. Генерал встав підійшов до мене, поцілував і каже: Вчора я вислав телеграму до Верховного головнокомандуючого й дав про вас свою думку; бувайте здорові, хай Бог вам щастить на дорогу. Більше нам таких старшин?

Радості моїй ніхто не зрозуміє. Я був такий щасливий, що їду до свого полку, як певно ніхто на світі. Ввечорі попрощав всіх своїх приятелів, що лежали разом зо мною, лікарів, сестер і поїхав на двірць.

Проїхав через цілий шлях від шпиталю до двірця, зупинився коло святині Вільно, каплиці Остробрамської Божої Матери, помолвився і з легкою душею поїхав далі. З початку ця їзда, так закрутила мені голову, що я мало не стратив притомності; але думка, що їду до своїх рідних, любих мені однополчан, дала мені силу перемогти цю слабкість. Я сів у поїзд і цілий час дивився в вікно та все просив кондуктора, щоб поміг мені не проспати стацію Ковель.

Описувати свою дорогу, я не буду, бо правду сказати нікого й нічого не бачив.

“Станція Ковель” — закричав кондуктор — і я вмить зібрав свої багажі та вийшов з потягу.

Після довгої балачки з вартовим старшиною і провіркою паперів я довідався, що перший ешалон мого полку прийде на стацію в девятій годині 35 хвилин ввечорі.

Дивлюсь на свій годинник — хвалити Бога ще не спізнився! Напився чаю в буфеті й почав ходити по двірці, взад і вперед, як той хижак, що сидить в клітці й ходить з одного кінця до другого; та все дивлюсь в той бік звідки має прийти потяг.

Несподівано для мене, на стації задзвонив дзвінок і дав знати, що потяг вийшов з останньої стації і за двадцять хвилин буде тут.

І дійсно, за якої півгодини, я побачив з далека дим з паротягу; цей дим показувався все ближче і ближче й накінець потяг, силою пятьдесят вагонів, приїхав перед мене... Стою, дивлюсь на всі вагони й скрізь бачу рідні, дорогі мені обличчя.

Потяг став і перший вискочив, вартовий старшина, а за ним сурмач.

Другим вийшов курінний першого курія, підполковник

Яків Іванович Волошин. Вийшов оглянувся кругом, а як побачив мене, кинувся з криком до мене. Розставив руки, щоб обняти мене й поцілувати. Але... нараз зупинився, витягнувся “на позір”, приклав руку до своєї шапки й каже: “Пане Полковнику, я самий щасливий на світі, бо можу першим вітати Вас, нашого любого й дорогого командира полку”. Я обняв його як рідного й близького мені чоловіка й середню поцілував, багато разів. І питаю чому він назвав мене командиром полку, коли я є тільки курінний?

— Ні! — каже — наш командир полку підвищений в рангу генерала-командира нашої бригади, ви призначені командиром полку, а я курінним. А далі звернувся до всіх присутніх тут солдатів і старшин полку, які з усіх боків почали сюди бігти й закричав: Урра нашому командирі полку, нашому любовому, найкращому полковому товаришові!

Тут залунало таке “урра!”, що аж земля затремтіла й всі хто тільки не був близько всі прибігли глянути, що це таке! Тут я не витерпів сльози полились у мене з очей і я почав по черзі всіх, хто стояв близько, цілувати... Цей день був для мене такий радісний, що я ніяк не міг, після своєї хвороби, стримати сльози радості.

Після перших хвилин радощів, всі мої старшини й солдати почали, на перебіг, розказувати про свої пригоди та розпитувати про мої рани.

В потягу я перечитав останні накази по армії, корпусу й дивізії. Ранком ми приїхали до Бережан, де зібралась вся наша дивізія. Тут я дістав наказ про призначення мене командиром полку. Життя пішло своїм руслом. Я довідався хто з мого полку забитий, хто в полоні, хто підвищений в рангах, хто дістав і які нагороди. Також в яких боях покл бився і що там зробив!

Прочитав увесь дневник полку і довідався, що того солдата, що хотів перейти до німців полевий суд наказав розстріляти.

Після перебрання полку, старшини й солдати, один наперед другого, старалися допомогти мені в моїй роботі на славу полку. Все йшло добре, як не треба краще.

Одного разу три солдати другого куріня, будучи в стежах, повернулись всі, з покаліченими пальцями. Лікар пізнав, що ці люде самі себе покалічили, щоб більше не воювати. Слідство вияснило, що є підозріння, що вони самі себе покалічили й тому справу цю я передав в штаб корпусу. Корпусний суд, дякуючи тому, що один з них признався, що вони самі себе покалічили, всіх трьох наказав розстріляти.

Час іде за часом, а тут біда-революція! Наїхали якісь темні постаті, почались мітинги, завели комітети. Одного ра-

зу приходять старшина й докладає, що полковий капелян Ермолович заарештований полковим комітетом. Іду з ним до помешкання священика. Там стоїть вартовий. Питаю, хто його поставив — не знаю — каже. — Тут їх багато було, а тому що я лише один був з рушницею, бо вертався з немуштрової сотні, де мені поправляли рушницю, мене схопили за руку й поставили тут з наказом не рухатись і нікого до священика не пускати. Інакше, казали, розстріляють мене! Ну, кажу, хлопче, я наказую тобі, як командир полку, йти в свою сотню й скажи, що тебе зняв з посту я. Ввійшов я до помешкання пана отця; все порозкидано. Пан-отець трясеться, блідий як труп... Питаю його хто й за що вас заарештовано?

— А я — каже не знаю. Прийшли до мене чоловік десять: жидків, сурмачів і немуштрових на чолі з Юрченком, полковим шевцем і почали, як вони казали, по наказу полкового комітету, робити у мене трус. Знайшли у мене проповіді, які були приготовлені на різні свята й дні царської родини. Зараз закричали “контрреволюціонер, молишся за кровопивця царя, арештовать і під суд полковий віддати.” Забрали проповіді, а мене заарештували.

В цей мент увійшов до кімнати Юргенсон і з ним пару музикантів. Музиканти побачивши мене зараз посунулись назад, а Юргенсон, нібито не бачить мене й каже: Хто мав право зняти вартового, що я поставив... я вам покажу всім... і ще щось хотів сказати, але я спокійно йому кажу: “Юргенсон, часового я зняв, бо госпдар полку я, а тепер скажіть мені, на якій підставі ви робили трус у священика й його арештували та виставили вартових, хоч ви ніхто в полку, навіть не член полкового комітету? Тоді жид підходить до мене й з жидівським нахабством каже: “Товарищ полковник не робіть мені уваги, тому що я роблю це з наказу совіту солдатських і робочих депутатів в Петрограді.”

— Прошу — кажу показати мені цей наказ. А він як закричить — “в’и не маєте права мене контролювати й прошу вас в мою роботу не вмішуватися”. Тут я не стерпів, підійшов до нього та як бабахну його по його поганій пиці, аж він покотився на підлогу, а сам дав наказ писареві, що стояв у дверях, зараз покликати мені голову полкового комітету — прапорщика Дубину. Писар побіг, а за хвилину прийшов прапорщик Дубина: Питаю його, на якій підставі Юргенсон робить в полку труси? Зараз же зробіть слідство, арештуйте Юргенсона й я передаю його польовому судові. Як це почув Юргенсон, вся прить його пропала. Він упав на коліна й просив простити йому, бо його так намовив зробити якийсь приїзджий матрос. Я повернувся до них спиною і пішов зо священиком до себе. Про цей виступ Юргенсона весь полк довідався й всі

були на моїй стороні... За хвилину довідався, що Дубина з Юргенсоном вислали телеграму до армійського комітету й просять спасти Юргенсона... Через п'ять шість днів, прийшло до полку поповнення. Шість маршових сотень, які принесли з собою не менше як копу червоних прапорів з різними написами... Я, як звичайно, стрінув їх, розбив по сотням і сказав пару слів про сучасне становище армії... Після цього пішов до дому... Не встиг я зайти до хати, як прибіг адютант і каже: "Юргенсон зібрав сотні й розказує їм про те, що я заарештував скорострільців й що їх по суду розстріляно. Між іншим, то були не скорострільці, а перші революціонери — і домагається могого арешту. Я понесу їм всі накази, за що вони були розстріляні, а ви побудьте тут, щоб, не дай Боже, не було чогось не доброго"... Я подякував йому за пропозицію, але сказав, що я ховатися не буду — ходім разом. Як ми прийшли до них, весь полк був уже зібраний. Я виліз на якусь колоду й оповів полкові про провокацію Юргенсона. Люде уважно вислухали й почали розходитись. Перший втік Юргенсон. Перед вечором знова чути на майдані страшенний гвалт. Це знова Юргенсон провокує різні події в полку й мою контрреволюційну роботу. Я відчинив двері й слухаю, як мій адютант із сил бється, щоб розбити докази провокатора. Але вже нічого не помагає... Чути крики: Смерть йому, ворогові революції!.. А тут хтось побачив, що я стою в дверях та закричав: "Він там стоїть у дверях..." і в той мент полетіли каміння в мій бік. Я зачинив двері та в цей час ручна граната розірвалася біля самих дверей... Прибіг адютант взяв мене за руку й вивів на другі двері, а там вже стояв мій кінь... Я сів на нього й поїхав в штаб дивізії. Там оповів начальникові штабу про все й просив помочі й арешту провокаторів... Начальник штабу усміхнувся й каже: "Де ліс рубають — там тріски летять". Тепер уже запізно нам порядки робити; мусите їхати до Києва й там чекати розпорядження, що далше робити... Дістав локументи, пішов до свого приятеля, завідуючого лазаретом, пана Птемкіна, переодягнувся у це убрання, що ви бачите на мені й тепер їду без жадної надії, що колинебудь доїду до своїх...

Полк, мій любий дорогий полк, ти ж моя рідня, ти мое життя, що з тобою зробили?

Боже, що тепер буде, як я буду без полку жити! І замовк, положивши голову на стіл...

Я не хотів його потішати, бо дуже добре розумів, що тут ніяка потіха не pomoже...

Потяг почав підходити до стації Дубно, там я мусів міняти свій потяг, щоб їхати на Кременець.

Я зібрав свій багаж... Потяг став... Ми оба встали, сти-

снули щиро один другому руки... і я вийшов з вагону на перон. На пероні ми ще раз стрінулись очима, він стояв біля вікна й зо щирою приязню дивився в мій бік... Потяг поти-хенько почав відходити, пара з паровозу застелила стацію, за тарахкотіли колеса й потяг поплив в невідому дорогу... Щасливої тобі дороги, любий друже, до побачення...

А потяг все далі й далі, вже ледве видко червоні вогні, а я все стою і стою й не можу відірвати очей... і потяг скрив-ся з очей...

Подорож до Кремля 1917 Року

“БОРИСЕНКО”

Поїхав, мій товариш по нещасті, я ще трохи постояв на пероні й пішов шукати вартового старшину на двірці. Після довгого блукання, знайшов якусь перелякану особу, питаю його, коли піде потяг на Кременець? “А тоді, коли прийде з Луцька”, була розумна відповідь! Бачу, що від цього добродія нічого путнього не добешся, пішов шукати військового команданта.

Найшов його в самому кутку, залізничного двірця, куди він переніс свою канцелярію, в перший день революції, по наказу комітету революціонерів-залізничників. Його канцелярію зайнято головою совіту солдатських і робочих депутатів, під претекстом, що йому потрібне це помешкання, для партійної роботи.

Командант, запасний поручник, сидів у своїй кімнаті, як та налякана ворона. Хай тільки хто в двері стукне або просто двері рипнуть, так він вже на рівних ногах, трясеться, очима лупає як та сова... Ну просто не кудишний робітник на цьому становищі, а головне в сучасний мент. На мій запит, коли зможу їхати по службовим справам до Кременця, командант взяв службову книжку, переглянув її, розуміється нічого там не найшов, подивився на мене, вискочив за двері, глянув на всі боки, повернувся до кімнати й каже тихенько: “Тепер потяги ходять як хоче їх проводир, без жадних графіків! З фронту ідуть так звані “дезертірни”, бо ними ідуть тисячами дезертири, різні семуляти та члени різних комітетів. А на фронт ідуть тільки вагони навантажені муніцією та харчами. Особові пасажирські вагони перестали ходити, бо в них вже всі вікна двері побиті, в середині все обірвано й знищено.

От як хочете, то через пів години, піде на Кременець тягаровий потяг, наладований різними харчами! Він тут стоїть вже кілька днів, бо комітетчики не хотіли його на фронт посилати. Якась мудра голова, запротестувала і кричить: “Не пускайте харчів на фронт, то скорше війна скінчиться; з голоду всі покинуть фронт”. Цілий час вони по телефону говорили з головою армійського комітету, прапорщиком Кри-

ленком і вкінці кінців він примусив харчі вислати до штабу армії, де він перебував. Так от бачите, яка в нас справа. Тепер комітетчики відчепили собі два вагони вудженого мяса, а решту дозволили везти в Кременець! Я дам вам перепуску й ви потихенько доїдете до штабу армії. А тут чекати, крім неприємностей і дармо витраченого часу, нічого не знайдете. Приймаю цю пропозицію, беру свої речі й ідемо до потягу, що стояв, як казав командант, десь тут недалеко.

Дійсно ми скоро його знайшли. Паротяг вже почав шипіти й випускав хмари диму й пари.

Біля потягу стоїть кондуктор з дуже червоним носом і товстими щуками! Командант підійшов до кондуктора, передав йому мою перепустку й каже: "Товаришу, візьміть на свій потяг пана полковника й відвезіть його в Кременець, куди він їде по справам армії." Кондуктор згодився взяти мене з собою, коли я виплачу йому, нібито за білет п'ять рублів. Розуміється я без усяких балачок передав кондукторові гроші й він відразу став дуже чемний. Зараз забрав мої пакунки й відвів мене до переднього вагону, якого половина була відділена для службовців потягу. Попращавшись з командантом і подякувавши йому за услугу, я сів в призначене мені місце й став дивитися в вікно. За кілька хвилин, потяг був готовий до дороги, застогнав, заскрипів, випустив з шумом велику кількість пари, штовхнув потяг назад та так добре, що я мало не впав, рванув вперед і рушив в дорогу.

Ідемо так скоро, що мені пригадалось, як одного разу на одній стратегічній лінії, тією самою скорістю їхав потяг. Дорогою потяг дігнав жінку, що несла на базар різні продукти на продаж. Кондуктор пізнав в жінці свою знайому, та й гукає: "Кумо, ходіть до нас, довеземо вас до міста". Жінка поправила коромисла, на яких несла продукти на продаж і відповіла: "Велике спасибіг вам кумцю, за добре слово, але я не маю часу з вами їхати, бо поспішаю на ринок". От такою скорістю й ми їхали...

Ідемо, а я дивлюсь по ту й другу сторону дороги. Пригадалось мені, що звідсіля почалась наша війна з австрійцями. Бачу, скрізь величезні ями, вириті важкими німецькими гарматами та австрійськими гавбіцами. Вони такі глибокі й широкі, що козак верхи в тій ямі з конем сховався би. Багато з тих ям тепер повні води.

Кругом лежать густі стакани від гранат, шматки чавуна, сталі, міді, кругом валяються, ще не розв'язані, мотки колючого дроту.

Все поле перерізане темною смугою. То окопи наших і ворожих військ. Перед ними ще й тепер стоять повбивані в

землю дрючки, обтягнуті й перевиті між собою дротом. За смугами, то тут то там, насипані могили. На могилах стоять хрести, а то й просто патики, на яких де-неде прибиті дощечки з написом, хто під яким хрестом лежить.. Багато й без дощочок і не знати хто там спочинає. Далеко, під лісом, коло австрійської смуги, на великому курганові стоїть великий хрест з необтесаної берези, яку очевидно тут і зрубали. Цей курган був насипаний на братській могилі забитих австрійців. Зложили там вони підчас відступу всіх забитих, що під цей час були знесені сюди, без різниці віри, народності й поглядів. Могила всіх зєднала.

Потяг наш підїхав до розїзду, де колись стояла стація, а тепер стоїть пара обсмалених стовпів. Старий вагон, виконує всі функції стації. Гальми закрипіли, потерлись об колеса й потяг став. Кондуктор сказав нам, що будемо тут стояти яку годину, а може й більше, бо треба чекати на потяг якого ми мусимо перепустити.

Я зїшов з потягу й пішов в поле до тієї смуги, до тих окопів, які ще недавно були повні народу, де сиділи десятки тисяч людей, де бився пульс нашої й ворожої армії... де обидві сторони були переконані й вірили в правоту своєї боротьби...

Там вітала надія, віра, страх і відвага. Де смерть без жалю косила на ліво й на право своєю жорстокою косою... Де не один атеїст, підчас канонади, забувши про свою теорію, тихенько молився, бив себе в груди, а серцем й головою просив Того, кого він підчас покою рахував неіснуючим, щоб Він спас його від неминучої смерті...

Коло самої дороги, на роздоріжжю, біля великого хреста насипані так само могили. Коло них стояла якась постать без шапки, лице обсмалене сонцем і вітром, на очах блестіли сльози... Одягнений в однострій союзу городів... Переходить від могили до могили, читає на дощинках, хто під ними лежить і записує в свою книжечку. Мені здавалось, що цей чоловік знайшов могилу, де похований хтось з його рідні й тому в такій журбі. Шкода мені його стало й я підїшов, щоб тихим словом потішити його в журбі. Підходжу тихенько, чоловік, побачивши мене й мої відзнаки на погонах, відразу став струнко. Я назвав себе, протягнув йому руку й чую, що він назвав себе —Петлюра. В той час це ім'я нічого мені не говорило, бо я зовсім його не знав. Стиснув сердечно його руку й кажу: Яка сила народу на цьому полі лежить, які своїм життям стримали величезну навалу ворога й тим спасли від руїни величезні простори любої мені країни... Петлюра бистро глянув на мене й каже: "Гляньте на ці дощинки, що на хрестах прибиті й ви побачите, що цю країну, спасли від руїни її же сини, які боронили цей край, як любі діти боронять матір

від небезпеки. Це ж все українці, які по мобілізації опинились в російських військах, що були розташовані по Україні й вони перші зложили свої голови в цих страшних боях...

Довго ми стояли з Петлюрою, без шапок, перед цими могилками. І які тільки думки мені в голову не приходили й які образи недавніх боїв не стояли перед моїми очима...

Нога зранена в боях ще не твердо мене тримала й я запропонував Петлюрі сісти при дорозі й трохи відпочати.

Сидимо й пригадуємо собі багато різного недавно пережитого. Підчас нашої балачки бачу, йде якась стара постать, без шапки, в військовій шинелі, з мішком на плечах. Маленьку військову лопатку тримає в руках. Іде і впрост підходить до могилки, де стоять два хрести й на обох висять військові шапки, одна зовсім ціла, а друга вся побита й з темними плямами крові. На одному написано: підпрапорщик 68 лейб-Бородінського полку, Петро Борисенко.

Чоловік підійшов до цієї могили, довго стояв навколішках, землю цілував і гірко плакав. Встав скинув мішок і почав лопаткою могилу обсіпати. Спочатку я думав, що це жебрак і тому коли він скінчив свою роботу, я покликав його до себе й хотів йому дати пару копійок на хліб. Так ні, не взяв і каже "я не жебрак, я господар, їду з фронту до дому й дорогою прийшов поклонитися могилі могого любого Петра." Я попросив його сісти коло нас і як що він має охоту, розказати нам, хто такий цей Петро, що лежить під тим хрестом. Чоловік сів коло нас трохи помовчав та подивився на могилу. Витягнув люльку, набив її тютюном і почав. Я отце, бачите, із села Буків, що на Сквирщині. У нас підчас мобілізації забрали до війська всіх людей, які мали не менше як 21 рік і були бодай настільки здорові, щоб могли рушницю носити. Залишились дома одинаки сини та німечні люде. Але пройшло й пару місяців, як пішла чутка, що забирають і сиріт і одинаків-синів. Недалеко моєї хати жив мій брат Андрій Борисенко, старший чоловік, яких за 60 років носив на своїх плечах, але ще жвавий і дуже кремезний. З ним жила його дружина та син-одинак, що пару місяців перед мобілізацією одружився зо своєю ластівкою, як він називав свою молоду дружину. Це був головний робітник дома, права рука старого батька як у полі, так на городі й коло хати. Петро, так звали сина, був як то кажуть, кров з молоком: здоровий, високий, сильний, чорнявий, а такий пристойний, що кращого кругом по всіх селах не було, а до цього, ще був релігійний (чесний) і дуже поважав своїх стареньких родичів і сусідів. А як уже любив свою молоду жінку, так це було на заздрість всіх сусідів. І Бог давав йому таке щастя, що в них все було найкраще. Цього молодого чоловіка, не дивлячись на його молодий вік, поважа-

ли й любили всі односельчане.

Одного разу хтось стукнув до них під вікном. Невістка отворила двері й в хату ввійшов соцький з якимсь папером у руках. Зняв шапку, до образу перехрестився, старій мамі вклонився, ні накого не дивиться та й каже: Петре, тобі за два дні, до військового начальника треба ставитися, бо вийшов наказ, щоб і одинаків до війська брати. Там будуть медичні оглядини й вже комісія скаже, кого забрати, а хто нездалий на фронт. Але послухай мене Петре, я не думаю, щоб ти міг повернутись до дому, вони тільки на тебе зиркнуть, то й оглядати не будуть. Відразу заберуть, бо ти такий здоровий, та сильний. Ото ж візьми з собою одну сорочку, крім тієї, що на тобі, рушник, онучі й дерев'яну ложку, а як маєш добрі чоботи, то їх одягни, за них тобі заплатять гроші, як тебе заберуть до війська.

Ця вістка на всіх зробила страшне враження: Мати Петра, як почувла, мало не зомліла, а там як заголосить: Кого беруть? Мого Петра?! Не дам, нізачо на світі не дам, він же у нас один й ми без нього пропадемо... Дружина Петра, що стояла біля припічку й щось там робила, так з коцюбою в руках і застигла, за серце ухопилась, лице таке біле стало, як та крейда, тільки очі сльозами налились і як ті зорі загорілись... дивиться на свого Петра, мовчить і очей не спускає...

Петро голову низько до долу спустив, дума важка на чолі складкою обявилася. Нараз живо підняв голову, чуприну рукою назад відкинув, випростувався та до соцького лицем повернувшись каже: добре, пане соцький, наказ приймаю і в призначений час буду в військового начальника.

Соцький ще трохи ніякого постояв серед хати, шапку в руках пімняв і пішов геть... З такої великої журби його ніхто й зістатися не попросив і до дверей не відпровадив... Тільки соцький з хати вийшов, як старий Борисенко з млина до дому повернувся, коні до стайні пустив й в хату ввійшов.

Бачить, що дружина сльозами обливається, що молодиця до грудей Петра притулилась, голову його руками обхопила, в очі з розпукою дивиться... Зрозумів старий, що щось не добре сталося, та трівожно питає: "Що це тут у вас трапилось? Чого це ви всі як обдурманились? Мовчать. Розсердився батько, та як гримне: До Тебе Петре, звертаюсь — кажи, що це таке? Петро як би прийшов до себе та й каже. Нічого такого немає тату! Наказ маю до двох днів до війська ставитись!

Жінки ще гірше заголосили, старий батько на лавку важко сів, голову на руки схилив, довгі вуси аж до стола звисли, чорна баранкова шапка упала на землю, сиве волосся, ще доволі густе, розсипалось на всі боки, широкі груди сильно від

зворушення віддыхали. Сидить старий нікого не бачить, в голові своїй ні одної порадної думки стримати не може.. Що пічне про одно думати, як друга думка вже першу перегнала й до ладу нічого привести не могла, а тут і сама скоро щезла, бо нова думка її замінила... Старий в журбі, але серцю волі не дає... і чує нараз у ніг своїх голос невістки, такий сердечний: Тату рідний, коханий! Порадьте нам, допоможіть, щоб нашого Петра до війська не взяли... Ми ж без нього пропадемо з журби, а він як піде від нас, то більше його ніколи не побачимо... Так мені каже моє серце... Батьку дорогий, спасіть його й нас... Упала невістка на коліна й коліна батькові обіймає... Батько голову підвів, шапку з підлоги підняв, з силою підвівся і за двері пішов, нікому ні слова не сказав...

Через годину ще сумніший повернувся старий. Всі в хаті на нього очі звернули, мовчки чекають, що він скаже. Нарешті почули: Такий згори приказ і нічого на це не можна порадити.

Як пройшла та ніч і другий день, ніхто з цих людей не пам'ятає. Петро від ранного ранку, до пізної ночі, все порядкував коло господарства, він немов хотів все зробити, щоб нічого не зісталось не зроблене. А тут і після завтра настало... Прийшов пан отець, під образами свічку засвітили, лямпку запалили. Всі навколішки поставали, молитву слухають, щоб Господь щастя дав на дорогу... Скінчилась молитва, всі повставали, під благословення до пан-отця підійшли. Священик дав хрест поцілувати й свяченою водою, на дорогу, Петра покропив. Після того, по нашому звичаю, перед дорогою всі посідали на одну тільки хвилинку, а там встали й мовчки вийшли на вулицю. Петро вийшов останній, щераз бистрим оком на все подивився, чи не залишилося ще якої нескінченої роботи. Повернувся лицем на майдан, де видно було хрест на бані нашої церкви, став на коліна й до самої землі голову схилив. Міцно-сердечно свою землю поцілував і в хусточку трошечки її завязав, щоб ніколи з рідною землею не залишатися... встав і пішов до свого воза. Сіли ми всі й поїхали до Сквири.

У воїнського вже почався перегляд рекрутів, прийшла черга й на Петра. Якраз як ми підїхали. Вийшов на перед Петро такий красунь, що всі стали на нього дивитися. Записали ім'я, прізвище, вік, точну адресу його батьків і все скінчено... Принятий, почувся голос воїнського, відпрвить в Черкаси в запасний полк на науку... А через хвилину вийшов із канцелярії Петро й подався на майдан, де вже стояло пару десятків принятих рекрутів. Підійшов до нього підстаршина й каже: "Ну, Борисенко, попрашай свою рідню, візьми, коли маеш, річі й ставай в ряд, де стоять твої земляки.

Петро підійшов до батька й до матері, уклонився їм до

землі, обнялись, поцілувались. Батьки тремтячою рукою сина благословили й гарячими сльозами його облили... Дружина упала перед Петром на коліна й до землі йому уклонилася. Петро підняв її як перинку, взяв в свої обійми, довго гладив рукою по її білому, як з воску зробленму обличчі... Зняв з себе хрестик, поцілував його, перехрестив ним дружину й заложив його їй на шию, а з неї зняв її хрестик і заложив собі на шию... Притиснув її ще раз міцно до себе, поцілував і пішов до свого возу, щоб взяти свій клунок з річами і харчами... Коло возу поправив на своєму улюбленому коневі "Сіркові" упряж, попласкав коня рукою по голові, поправив гриву. Кінь немов відчуваючи, що прашав його на довго хазяїн, жалібно заржав і очей зо свого володаря не спускав. Щераз Петро вклонився всім і пішов за під старшиною, що нетерпіливо на нього чекав...

Пішли рекрути пішки до потягу, а родичі поїхали до дому. Ніхто за всю дорогу не промовив ні одного слова... Потягли дні за днями, тижні за тижнями, а через три місяці прийшла чутка до нашого села, що велика офензива на фронті почалась і що всі полки багато стратили в своїх рядах побитих і покалічених та що зараз до них вислано багато нового поповнення із запасних частин. Почула про це дружина Петра й в ту саму ніч на залізницю побігла. На станції Парипси сіла на потяг і поїхала до Черкас. На станції в Черкасах люде її розказали й рукою показали, як знайти касарні запасових полків: Отце, молодице, йдіть просто цією вулицею, а там за горбком, де залізниця біжить, зараз же по обох боках дороги будуть касарні. Там і запитайте. Побігла сердечна й зараз же знайшла касарні. В канцелярії полку нічого їй не могли сказати, а допомогли тим, що дали їй одного старого підстаршину й послали з ним, щоб у канцеляріях сотень довідались чи немає де такого чоловіка, що зветься Борисенко, на імя Петро... Ходять вони в двох від касарні до касарні, повишпалась солдати, з молодицею пустують, до гарної жінки залицяються. Оточили їх зо всіх сторін, жартують сміються. А бідна молодиця в журбі усміхається... Так дійшли вони до осьмої сотні Там старий фельдфебель в книжку глянув і каже: "Тут дійсно був гарний солдат Петро Борисенко називався, але він вже два тижні тому був відправлений до десятого армійського полку, здається, на станцію Шепетівка..."

Повернулась Петрова ластівка до дому, тиха, мовчалива й почала як той віск таяти...

Час біжить, пробігло ще пару місяців, аж одного дня, перед вечором, приносять з пошти листа до Андрія Борисенка, з печаткою дійової армії. Всі, як збожеволіли, кожний хоче потримати в руках той шматочок паперу, який тримав у своїх

руках найдорожчий їх Петро. Радість засяла в цілій хаті. На жаль, читати може лише старий Андрій і тому мати й невістка, потримавши в руках листа, передали його Андрієві, щоб той як найскорше передав їм, що там написав Петро...

Сіли всі під образами за стіл. Андрій перехрестився перед образом Спасителя, взяв листа в руки, ще раз перечитав коверту, обережно її розрізав і виняв пару листків, дрібно списаних твердим почерком Петра. Лист починався так: "Татові мойому, Андрію Василевичу, до землі низький поклін і від Господа Бога бажаю, щоб були здорові, матері моїй, Горпині Павлівній, до землі низький поклін й від Господа Бога на многі літа, здоровля; дружині моїй, найлюбішій ластівці, Катерині Михайлівній до землі кланяюсь... І так далі, нікого не забув, всім привіт прислав. А далі починає: Я здоровий, живий, чого і Вам від Господа Бога бажаю. А ще повідомляю вас, що я ваш син, Петро тепер служу в 68 лейб-Бородінському полку, в 8 роті й вже був у бою і скажу вам, що з не привички дуже билося у мене серце й я від кожної кулі, що свиснула коло могого вуха, кланявся то в один бік, то в другий. А як розірвався перед нашим окопом шрапнель, то я сам того не розуміючи, як то сталось, аж на землю повалився. Та це все нічого. Як пішли ми до атаки, я ні від кого не відстав, а як закричали ура й побігли на окопи австріяків, то я забув і свій страх і небезпеку, а побіг наперед всіх, щоб першому до окопів ворога добігти. А бігати, як ви знаєте, я добре вмію. Отже я всіх перегнав, переліз через дротяну загороду, перший скочив до шанців ворога. А там вже біда. Австрійці, ті що втікти не встигли, зброю покидали, руки до гори тримають і кричать: Пане я ваш, не бийте нас. От ми їх всіх і в полон забрали. Це в більшості були чехи й румуни. За це мені фрейтора нашили й нагородили срібним хрестом св. Юрія четвертої класи. Тепер я буду, доки живу, діставати три карбованці місячно. А ще скажу вам, що дуже мені за вами скучно й нічого мені не хочеться, тільки чим скорше вас усіх побачити. А далі підпис і адреса куди писати в дійову армію.

Не на всіх цей лист зробив однакове враження. Батько Андрій, прочитавши листа, торжественно його зложив, високо голову підняв, плечі вирівняв і весь став дуже поважний, бо був дуже задоволений, що син його Георгієвській кавалер та при тому ще й ефрейтор. Вже йому мріялось, як то Петро повернеться до дому, як то будуть на селі вибори, то безсумнівно він буде вибраний на соцького й то без ведра горілки. Бо хто ж на селі був би йому рівня, хто є так заслужений та такий розумний? Мати витерла рукавом очі й сказала: "як би дійсно хотіли його відзначити за ту його хоробрість, то замість того фрейтора, пустили б його до дому, бо-

дай на короткий час. Катерина й сама не знала, що з нею. Вона одно тільки зрозуміла, що Петро її живий і здоровий, не забув її й пише... Ця маленька вісточка дала їй сили для дальшої боротьби зо своїми муками й дала надії, що може ще свого Петра колись побачить...

На другий день, свята неділя була. Всі пішли до церкви, дали священникові на часточку й просили після служби молебень править... Мати й Катерина на вколішках перед образом Спасителя стоять, гарячі сльози проливають. Дякують Богові, що до цього часу спас їм їх найдорожчий скарб і просять, щоб він своєю всемогутньою силою повернув їм Петра до дому. Обіщують за це все, що тільки можливе буде, віддати на хвалу Імені Його... А старий Андрій стоїть біля пана отця, торжественний, поважний, у новій свитці, слухає молебень і ніяк не може за паном-отцем поспіти, молитви говорити... Після молебня, пішли всі до дому, дорогою сусідам пораз десятій оповідають, що в листі написано, а сусіди так уважно слухають, якби перший раз про те чули... За першим листом прийшов другий, третій і з дому до Петра пару листів вислали й ці листи охоти до життя додавали.

Наш Петро уже підстаршина, має вже три хрести святого Юрія і медаль за хоробрість. Сотник дуже ним задоволений і обіцяв, що як на відпочинок дивізія піде, то його, на два тижні до батьків пустить. Всі цим тепер тільки й жили й все чекали на ту щасливу годину.

Але не все так стається, як хочеться... Довго не було вістки з фронту, а тут ще й чутки пішли, що ворог в наступ перейшов і що на всіх фронтах великі бої почались... Страшно старим стало, листів немає, бої йдуть. До Сквири багато ранених привезли... Коли то одного ранку, дяк до хати Борисенка зайшов та й каже, що пан-отець просить пана Андрія до себе зайти. Андрій не заставив на себе довго ждати, одягнув свитину, взяв шапку та пішов разом з дяком до пан-отця.

Свяшеник здалека їх побачив і до почекальні попросив зайти та на лавочку присісти... А сам щось довго покишенях шукав і каже: "Сьогодні я дістав від полкового капеляна Бородінського полку листа. Він мене повідомляє, що підчас великої німецької офензиви багато людей із їхнього полку побито, а між ними й Вашого сина Петра. Його поховано зо всіма військовими почеснями, як солдата, який був нагороджений золотим хрестом св. Юрія першої класи й підвищений в рангу підпрапорщика... Андрій вже останнього не чув. Почувши вістку про смерть сина, він зірвався з місця й повалився на землю, як скошений... Ледве до життя привели... Пішов старий до дому. Дяк під руки його тримає, його очі як у божевільного, а уста щось шепотять, що розібрати не можна. Прийшли до хати... Старенька мати на порозі їх вижидала, а

як почувла, що Петро забитий тільки встигла крикнути: “Боже, що Ти зробив” і впала мертва на підлогу... Не витримало серце матері... Катерини дома не було вона в городі поралась і все на дорогу дивилася, чи не йде її любий... Сусідки прибігли до неї на город і до дому покликали. Катерина чим скорше побігла, а як увійшла до хати й побачила мертву матір і той смуток, зрозуміла своїм серцем все... Тихесенько вийшла з хати, стежкою пішла до садочку, де в долині текла річка Роставиця... і більше її вже ніхто не бачив і ніхто не знає де вона. Андрій поховав дружину, наймита-каліку при господарстві залишив, а сам торбу взяв і разом зо мною, за могилою Петра шукати пішли на фронт... Могилу ми знайшли і на ній Андрій присягнув відплатитись ворогові за смерть сина. Ось тут на цьому самому місці, ми стрінули маршову сотню, що йшла на фронт. Пристали ми до неї й з ними разом до 16 ладожського полку на поповнення прийшли... В полку молоденький адютант Алехін нас по сотням розбив і хотів нас як старих до обозу поставити. Та де там, старий обурився і слухати не хоче. “Я — каже — на фронт прийшов, щоб ворога бити, а не коням хвосту підв'язувати. Розсміявся адютант і обох нас у 8 сотню до сотника Пекути призначив...

Ну і бравий же був з Андрія солдат. Коли він спав, коли їв, ніхто не бачив. Цілий час був на варті, як свої години скінчив, за другого стає і без перестанку кулі з рушниці ворогові шле. При наступі Андрій не знав страху, він ні разу не ліг, ні одній кулі не уклонився, а все пре вперед, мов яка машина. При зустрічі з ворогом бив, його без пощади на ліво й на право, в полон нікого не брав, а все приговорював: Оце вам за мого сина, за Петра. Раз на варті ворожа гарматна куля живіт йому пробила... Забрали Андрія до шпиталю, там він через три дні й помер... Поховав я там його, забрав свою торбу й іду тепер до дому. А вам спасибі за ласку, що поговорили зо мною... Я відпочив і йду далше...

Не міг я стриматися, щоб не розцілувати цього чоловіка на прощання. А Петлюра встав, взяв його під руку й пішли вони разом стежкою біля залізниці... Довго я дивився вслід за ними, аж поки вони не зникли з моїх очей... А тоді пішов я по полю широкому, коло тих могилок милих. Хрести над ними поважно стоять, такі грізні, такі сумні видаються. Немов би ті, що під ними лежать, передали їм свою душу, яка звертається до цілого світу з запитом: За що й по що ви загубили наше молоде життя? Кому потрібні були ті сльози й та кров, що ріками напоїла землю? Кому потрібні ті муки, від яких іде стогін від краю світу до краю?... За що ви залишили наших батьків і малих діточок без опіки, без кусника хліба?..

Події в Кременці й Вишневці

Вже почало сонце на відпочинок відходити й тіні від дерев стали довгі, довгі... Іду в напрямку до потягу і чую, що паротяг нашого потягу дає знати, що час в дорогу їхати. Акурат у цей мент, проїхав той потяг, що ми чекали, навіть не зупинився на стації. Кондуктор подав телеграму, що дезертери не дозволили, бо хочуть скорше до дому доїхати, а як їх не послухав би, обіцяли скинути з потягу... За пару хвилин я вже сидів у потязі. Там, крім мене, сиділо ще три чоловіки: один священик, жидок і жінка. Ці двоє були мішочники, тобто ті, що скуповують по селах різні продукти, щоб продати по містах, де ціни великі... Познайомились з паном-отцем, це був священик з Алексинець, якого переходячі дезертери зграбували; хату й церкву спалили і він тепер їде до штабу фронту зо скаргою. — Вислухав я його й шкода мені стало цього чоловіка, що вірив ще в якусь владу й бажав охорони. Бо в дійсності під цю пору ніяка сила вже не могла йому допомогти; скрізь почалась анархія і сваволя...

Запитав мене, що діється на фронті й чи там хто небудь молиться? На фронті все спокійно, як пишуть офіційні звіти, штаби різних організацій. А там дійсно все спокійно, бо одна і друга сторона вже оголосили перемир'я і грають собі спокійно в карти або пють горілку, яку приносять австріяки до схочу. Вся влада в руках полкових і армійських комітетів і хто їх не слухає — смерть. Не розумію яка ще сила, де які частини тримає на фронті? Що торкається релігії на фронті, то підчас війни капеляни в полках і штабах були дуже шановані всіми солдатами. Ми команданти полків, при всякій нагоді, коли тільки це було можливо, давали наказ відправляти Служби Божі, в свята, перед походом і часами перед боєм. Памятаю в початку війни, ми дійшли до кордону східної Пруссії. Я дістав наказ на другий день рано перейти з боєм кордон у Мишенці. Наш полк був готовий до походу, даю різні накази, а вкінці кажу по старому нашому козацькому звичаю, що "без Бога ні до порога" і прошу капелянів: православно-го, католицького, жидівського рабіна, пастора і мосульманського відслужити молебінь. Солдати поставлені по їх віроісповіданні, прийшли священики й почалась Служба. В цей час підходять до мене три солдати й кажуть: "Ми толстовці й мо-

литися не хочемо". Дозволив їм сісти в стороні від молячихся і не мішати нікому молитви... Служба скінчилась. Поздоровив солдатів з походом і вислав передові частини вперед, недалеко німецького міста Ортельсбург. Стрінулись з німецькими частинами — почався бій. Ворог засипав нас вогнем та так широко, що аж волосся стає до гори. Вже багато забитих, ще більше покалічених. Дивлюсь в одному окопі, по якому найбільше бив ворог, стоїть один з тих толстовців, притулився в кут і так сердечно молиться, в груди бє себе... Бій скінчився нашою перемогою, на другий день роблю перегляд полку і дякую їм за добру роботу й підходжу ненароком до того самого солдата, що був толстовець і так широко молився в окопах. Рівняюся з ним, а він каже мені: Ваше високоблагородіє, вчора ви бачили, що я молився, не дивлячись на те, що я толстовець; так дійсно я молився, бо в той час я зрозумів, що лише Бог, як він є, може мене спасти від неминучої смерті?... Я похвалив його і сказав йому, що це діло вашої совісті... Тепер залишилися священики лише в українізованих, польських, чеських частинах, а в російських всіх їх повикидали... Бачу пан-отець, який так уважно слухав мене плаче... Тут підійшов кондуктор, забрав мої річи й каже, ходім, пане полковнику, ми вже в Кременець приїхали. Ми злізли з вагону, я попрашався з сусідами по дорозі й пішли на стацію. Стація пуста—нікого нема, бо другий потяг приїде аж на другий день рано.

Ніч темна, візників немає. Кондуктор знайшов якогось хлопця і він взявся відвести мене до готелю...

Щілу годину ми йшли доки дійшли до готелю; ще минуло доброї півгодини заки розбурхали сплячих готельників і, хвалити Бога, знайшли для мене окрему добру кімнату, яку я зараз же й заняв... Наказав дати мені чаю, а сам помився, почистився, роздягся, щоб якнайскорше лягти спати... Доки принесли чай, я глянув в свою сумку, а там повно нечитаних газет. Беру першу "Русское Слово". На першій сторінці надруковано: "Українська Маніфестація в Петрограді"; Революція захоплює все більші й більші маси народу, прокинулись до національного життя й українці, кубанські козаки, одна із найкращих військових частин, що була розташована в Петрограді. почесна охорона королівської родини царя Миколи II, була виключно українська. бо це були нащадки славетного Запорізьського Війська, яких цариця Катерина розігнала, а Січ їх спалила. Оці козаки, зібрали кого себе українців зо всіх частин гвардії, армії і флоти, пішли до царських музеїв, забрали звільтіля старі клейноти українських гетьманів, прапори, булави, бунчуки й під музику українського гимну й національних пісень пішли по вулицях Петрограду. До них приєдналися всі

українці, що в той час мешкали в Петрограді, багато полонених галичан, що вже встигли підчас революції докотитися сюди. І вся ця юрба зробила величезну маніфестацію. Маршувало більше як десять тисяч народу, а приглядалось сотки тисяч і всі питали, хто це маніфестує. Їм відповідали, це якісь українці, про яких казав міністр Валуев, що “України не було, нема і не буде!” А дивіться як їх не було, звідкіль вони мали свої прапори, свої гетьманські бунчуки й булави. Видко дурили нас...” Друга маніфестація в Києві, про це читаю в “Київській Мислі”. Там вже маніфестувало сотки тисяч українців під проводом тільки що повернувшогося з заслання професора Грушевського. Ця маніфестація прийшла на майдан Софійського Собору й там були виголошені політичні промови, з закликом до створення незалежної України. Там же, під монументом українського гетьмана Богдана Хмельницького, який як могутній володар України, сидить на чудовому коні й гетьманською булавою показує на Москву, звідкіля для України треба чекати небезпеки — винесли резолюції: “зараз же вислати депутацію до тимчасового уряду в Петроград, щоб з ними порозумітися й установити на разі лише “Автономію” і дозволити створити у Києві свій уряд “Центральну раду”. В цю делегацію-комісію призначено: професора А. Лотоцького, М. Корчинського, М. Славінського, М. Чечеля, Гайдара й Лободу. Читаю цю газету й злість мене страшна бере, на що посилати депутацію, когось просити, чому не незалежну Україну, а лише Автономію? Дивіться кругом! Меншості, що були поневолені російським урядом, нікого не питали, а створили свої незалежні держави: як Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща... а ми нерішучі йдемо в хвості й просимо таких самих революціонерів, як і ми, щоб нам дали того, що вони й самі не мають права давати... Кинув часописи, повернувся на другий бік і змучений заснув...

Прокинувся в десятій годині рано. Дивлюсь у вікно, а перед готелем стоїть висока гора, а на горі замок, де жила колись княгиня “Бона”. На згадку її й гору так назвали; там її чоловік замкнув за якусь романтичну пригоду.

Вийшов на вулицю, кругом червоні прапори, особливо коло жидівських крамниць. Читаю оголошення, розклеєні на стінах: “В осьмій годині ввечорі мітинг, на якому прапорщик Криленко виголосить реферат: як поширювати революцію”.

Прапорщик Криленко, який скінчив університет на правничому факультеті, в будучому “верховний главнокомандуючий”. Також голова всіх судів, страшенний суддя на всіх політичних процесах, дякуючи якому, замордовано в Росії й Україні мільйони невинних людей, за те лише, що вони були інших переконань. Це той, в присутності якого, був забитий бандитами останній “верховний главнокомандуючий” генерал Ду-

хонін. Він був знаменитий оратор, особливо в той час. При штабі одинадцятої армії, він був маленьким командантом, немуштрової сотні й це спасло його від боїв на фронті та дало можливість підчас революції робити свою революційну роботу. В перші дні революції він підібрав собі, рішучих і вірних йому, під загрозою смерті, різних хлопців з лучбової служби, телеграфу, радіо-стації. Мав великий вплив на генерала Гутора, якого переконував, що для нього, як великого патріота Росії, хіба не все одно, який буде уряд, щоб тільки Росія була ще кращою, як до цього часу. Гутор бачив як гине царська армія, якій було неможливо спасти Росію, а формується велика революційна армія, де його знання, досвід, можуть допомогти вийти Росії з цієї анархії відновленою... І це так його переконало, що він вкінці-кінців переїхав до революційного штабу й там тільки зрозумів, якого ножа він і генерал Брусілов, не кажучи вже про других, встромили в спину царській армії.

Я пішов далше, щоб зложити візиту своїм командантам. Заходжу в помешкання бувшої семинарії, де тепер розташований був штаб одинадцятої армії. Колись це була свята святих, де кожний знав своє місце, де робота кипіла і в день і вночі... Де безустанку йшли повідомлення зо всіх кінців фронту. Тепер це був клуб, де всі говорили й ніхто один другого не слухав. Про відомості на фронті ніхто не цікавився, бо сюди подавались лише ті телеграми, які хотів подати їм прапорщик Криленко. За те телеграми з Петрограду й Москви подавали надзвичайно брехливі відомості... Між іншим подавалося, що до Петрограду з Женеви їде цілий вагон революціонерів, в запечатаних німцями вагонах... між ними їде Володимир Ленін. Людина надзвичайно здібна, але мстива до садизму. Походив з великого шляхоцького роду, скінчив гімназію й університет з відзначенням і готовився до державної праці, але змінився з того менту, як його брата Миколу Леніна-Уляноча (дійсне його прізвище Улянов), який, по наказу студенської революційної групи, забив губернатора, наказано судом повісити. Він був присутнім на його страчненні і тоді рішив він помститися на тому уряді, який згубив його брата... Нервовий, хворий на сифіліс він приймає горячу участь у всіх виступах терористів; суд за судом, тюрма, Сибір... роблять з нього не будь якого політичного ліяча. Вкінці тікає через Ніпон до Швайцарії, де і готовився до революційної праці.

З тяжким враженням я вийшов з помешкання Армії і схиливши голову не міг ніяк зрозуміти, що робити, куди йти? Що далі буде?

Була перша година, зайшов до якоїсь поганенької реставрації й поки принесли мені їсти, виняв з сумки газету й чи-

таю резолюцію, яку вислали українці з Києва до тимчасового уряду.

“Ми, українці, зібрані в Києві 19 березня 1917 року, на першому святі “СВОБОДИ” вітаємо відновлення народої власті, знищеної царським деспотизмом і одностайно постановляємо:

1) піддержувати Центральне правительство, допомагаючи всіми силами, забезпечити новий свободний лад, для закріплення демократизму й свободи.

2) домагатися скликання Установчих Зборів на підставі загального, рівного, прямого й таємного голосування.

3) Зажадати негайного визнання ширшої автономії для України.”

Читаю далі, що князь Львов 17 березня прийняв українську депутацію, яка зложила йому свої домагання:

Негайно до збору Установчих Зборів, провести в життя такі точки: Призначення при тимчасовому уряді особливого комісаря по українським справам; призначення на Україні всіх губерніяльних і повітових комісарів лише українців або тих що добре знають українську мову. Завести в судових справах діловодство на двох мовах: українській і російській.

Зробити наказ, щоб у всіх нижчих і середніх школах в Україні вчили дітей двома мовами. А в університетах, щоб були катедри української історії й літератури.

Повернення з заслання всіх галичан і буковинців додів. А в окупованих російською владою землях повернення, там за мешкалим горожанам, національних і політичних прав.

На це князь Львов відповів, що уряд принципово не розходитья з повижчими бажаннями, але це все мусить чекати на Установчі Збори.

По обіді пішов до генерала Черноглазова, могого тодішнього команданта.

Генерал Черноглазов прийняв мене зараз же і дуже мило привітав і сказав пару компліментів, згадуючи про мою службу в полку.

Генерал Черноглазов це бойовий старшина. Мав золоту зброю за персональну хоробрість і всі відзнаки за видатну працю, коли був командиром 35 брянського полку. З походження українець, але тому що був завзятий монархіст, боявся навіть думати про самостійну Україну. Яке ж його було здивування, коли я без усяких обиняків заявив йому, що я українець і по роду й по переконанні... Ми трохи помовчали, щоб це неприємне для нього повідомлення розвіялось...

А далі він каже мені: Боюсь, щоб з вами так не було як з тими, що в 1905 році, після першої революції; боюсь, щоб не потерпіли за ті самі ідеї... “Вовка бояться в ліс неходити, пане генерале” — відповідаю я йому. — “Але що буде то буде, а Україна мусить бути, як була при наших князях і геть-

манах...” Генерал розміявся і каже: “Дай Боже і вам і нам всього доброго; прошу сідайте, відпочніть, бо завтра хочу просити вас зробити інспекторський перегляд 266 полку, з якого треба відправити на фронт яких двадцять сотень, а вони постановили на фронт не йти... О тут і роби що хочеш?”

Адютант Орлов увійшов до кімнати і каже: “Є дуже важні відомості з Києва передані по телефону, що там, без згоди російського уряду, сформувався самочинно український полк. Яких три тисячі дезертирів і тих, що виписали з лазаретів, явились до воїнського начальника і заявили йому, що хочуть їхати на фронт, але лише в українській частині. Воїнський начальник спочатку зрадив, що явились якісь солдати, що хочуть їхати на фронт в той час, коли вже давно він не міг відправити на фронт ніодної сотні... Але коли почув, що то мусить бути українська частина — замахав руками й головою — і каже: “Це бунт, я вас всіх замість на фронт під суд віддам...” Солдати розсміялись і кажуть, що ці часи вже перейшли, коли ви могли під суд людей віддавати за те, що вони хочуть іти на фронт воювати... Не хочете нам цього дозволити, то ми без вашої згоди вже сформували перший український, імені Богдана Хмельницького, полк. Командант наш, полковник Капкан. Тепер будемо чекати від вас наказу, коли нам треба буде їхати... Стали в ряди й з піснями на устах пішли в касарні. Люде, що стрічали їх, радісно плескали й кричали “Слава Українському Війську!”

Це був перший український полк, якого стрінула дуже недобра доля. Бо не пройшло й пару тижнів, як воїнський дав наказ цьому полкові виїхати на фронт.

Полк виконав наказ. Зібрався на майдані Святої Софії у Києві, відслужив молебень, вислухав кілька промов і побажань і з музикою пішов на залізничну стацію. Там посадили їх в потяги й потяг рушив один за другим. І все було б добре, якби полковник Оберучев, командант тимчасового уряду, не наказав кірасірському полкові, який був тимчасово розташований у Києві, виїхати на стацію й по цілій лінії до стації “Пост Волинській” тримати охорону, щоб Богданівці не залишилися десь за Київом... Це так роздратувало Богданівців, що хтось не втерпів і, коли їхали недалеко Кадетської рощі, стрілив і поцілів одного кірасієра. Це був сигнал, по якому почалась страшна стрілянина. З обох сторін упали покалічені. Потяги стали, люде вийшли з вагонів й погнались за кірасієрами, які на конях втікли до Києва. Боячися народного гніву, забрали з собою полковника Оберучева й його помішника Шахрая і втікли далеко за Київ.

Генерал Черноглазов, усміхаючись, каже до мене — як бачите вода вже почала лити на ваш млин...

Добре повечеряли українськими стравами (які він нази-

вав малоросійськими), попрощались і я пішов до свого готелю спати, бо був дуже змучений...

На другий день вранці прийшов адютант генерала й приніс мені наказ: Сьогодні відправити десять рот на фронт, бо там почалися наступи німців. Цікаво, що наказ цей був підписаний червоним чорнилом. Питаю адютанта — чому це генерал, такий завзятий монархіст, вже революційними чорнилами підписується. Адютант засміявся і каже: У генерала тепер всі олівці й чорнила червоні. А як куди виходить, то й червону квітку до мундуру причіпляє... Все роблять події часу...

Можливо, подумав я собі, ми з генерала, ще доброго українця-козарлюгу зробимо...

Будемо мати Україну й буде чим годувати нерішучих, а то і впрост ворогів, всі до нас прийдуть...

На майдані, де були зібрані роти, якийсь провокатор вже вів свою руйніщну роботу. Підходжу ближче й питаю, хто він й з якого дозволу говорить до солдатів небилиці; я тільки, що приїхав з фронту й все сам їм скажу і то лише чисту правду! Покажіть, кажу, ваші уповноваження і ваші документи! Він почав говорити, що тепер свобода й тому ніяких документів нікому не потрібно брати й мати. Я визвав двох членів полкового комітету й питаю їх чи їх члени, як їдуть куди-небудь або посилаються з якимнебудь відчитом мусять мати документи? Розуміється, кажуть, ми всім таким людям даємо уповноваження. Ну так, кажу, заберіть цього чоловіка до свого комітету, довідайтесь хто він такий і передайте в армійський комітет. Не встиг я це сказати, як наш промовець повернувся назад і давай ногам знати; розуміється, ми його не доганяли, а солдати всі сміялись...

Розказав я людям про те, що робиться на фронті, що тепер там повна тишина й що доки вони дійдуть на позицію, то їм ще треба пройти штаб корпусу, дивізії й полкових резерв.

Люде вислухали, я визвав музику наперед, музика заграла марш і сотня за сотнею пішли на фронт без усяких протестів... Відправка цих сотень затримала мене до пізнього вечора. Коли ми вертались до хати адютант розказав мені, що ці сотні, що пішли на фронт, в якому губерніяльному місті, забили на смерть начальника гарнізону, розбили в місті всі шинки, повикидали з потягу всіх цивільних пасажирів і принесли з собою десятки червоних прапорів... Дивно мені, що вони так легко послухали вас, тимбільше, що тут гніздо ненависти до старшин, погонів і всякого порядку...

Вночі, хтось гримає в двері; знову адютант. Просить негайно прийти до генерала по дуже важній справі.

Нема що робити. Одягаюся і йдемо. Генерал схвильований каже: Тільки що дзвонив штаб армії, щоб негайно вислати вас до Вишневець в шостий армійський запасний полк. Там

бунт, командир полку, поляк полковник Квєціньскі, утік. Там зібралось яких 72 сотні запасних рот і не хочуть нікого слухати.

Слухаю, кажу, пане генерале! Але прошу зараз запитати штаб армії, чи не можна мені туди поїхати завтра вранці, бо сьогодні їхати небезпечно. Мене там ніхто не знає і я там нікого не знаю.

Генерал подзвонив і армія погодилася.

Прийшов до готелю, дивлюсь на годинник, четверта рано. Не роздягаючись ліг до постелі і заснув як забитий. Пів до сьомої вранці, генерал Черноглазов сам зайшов до мене, тихенько застукав у двері й каже: Пора їхати, пане полковнику; вже й коні на вас чекають. Одягайтесь, а я вам дещо оповім... Вчора був на засіданні армійського комітету, на якому говорив прапорщик Криленко. Говорив, як звичайно, з захопленням, слухачі плескали, грухали кріслами з радощів, що їх проводир так гарно говорить. Я погратулював оратору, хоч з приємністю його заарештував би в старі часи, а він сміється і каже: Це все сірий матеріал, який сидить на двох кріслах, носять червоні кокарди, ходять регулярно на всі зібрання, а в душі все ще чогось бояться, "а як несподівано невдасться, що тоді"? А далі Криленко додав, що це його не журить і що вірить, що за пару місяців з них зробить здоровий революційний матеріал спосібний на все...

Тут принесли чай, який ми випили і зараз же я вже був готовий до подорожі.

— Ну будьте здорові, пане полковнику, щасливої дороги, ще раз нагадую, що у вашій сьогоднішній роботі треба мати багато такту і рішучості, щоб там що небудь зробити. Зараз у цьому полку набралось до десяти тисяч солдат, які рішучо не хочуть іти на фронт. Розагітовані провокаторами, що тепер "свобода і кожний може робити, що хоче" не хочуть іти на фронт.

Я сів у свою повозку, ще раз попрощався з генералом і поїхав. Не скажу, що ця поїздка була мені дуже до вподоби... Але на першому плані, думав я, обов'язок, який мушу виконати... Дорога зпочатку йшла поміж горами, гарно прикрашених польовими квітами і квітами дерев... На горі стояв двірець "Бони" зо всіма своїми чарівними оповіданнями. За горами тягнулись садочки, де вже працювали огородники зо своїми дружинами і дітьми. Кінчилось село, а вже потягнулись поля довгі, широкі, з житом, вівсом, ячменем, гречкою... Коло самої дороги маленькі хлопчики й дівчата, не старші пяти років, пасуть гуси, з гусинятами жовтими як канарки... У ровах старші хлопці пасуть теляток і безрогих... Високо, високо в небі летить яструб і дивиться, де це так гарно співає в житі жайворонок, бо йому дуже хочеться його зісти...

В дев'ятій годині ми вже підїхали до Вишнівця. Село жидівське, брудне. На краю стоїть велечезний замок графа Демідова-Сандonato. Колись давно, це був замок наших великих людей Вишневецьких, яких син перейшов на службу до наших ворогів, а внук їх був навіть королем польським... Ворота до замку відчинені, ніякої сторожі немає... З лівого боку стоїть довгий, довгий, на біло вимальований, дім. З обох боків, великі добудови, де були офіси і різні інституції для служащих. Дім був дво поверховий; по середині, широкі сходи, які вели на перший поверх. Двері високі, дубові за шклом. Передпокої завішані різними родовими деревами, показують, як розвивався рід Вишневецьких і друге дерево роду Демідових Сандonato. Величезні зеркала по обох боках дверей. Направо і на ліво ряд кімнат, з яких все щезло, або сторожі поховали, або селяне й прохожі на пам'ятку позабірали. На другий поверх ведуть широкі сходи до двох великих заль, які тепер заняті під канцелярію полку. Направо йде величезний вузький коридор. В ньому з одної сторони во всю ширину намальовані потрети всього роду Вишневицьких, князів, гетьманів. Між потретами біографія кожного.

В цей момент підїшов до мене в подертому піджаку, якийсь служачий і запитав мене хто я такий (заговорило серце старим обовязком). Я назвав себе, він уклонився і почав мені докладувати, про старих господарів, які в початку революції виїхали до Франції. Я запитав його, чому такі вузькі кімнати. Він підїшов до одної з фотографій, натиснув на гузик і портрети розсунулись і ми ввійшли в чудову бібліотеку в десятки тисяч томів. З бібліотеки пройшли в каплицю господарів, з каплиці у велику спальню, де навалено багато різного добра, що знесли з покоїв вниз. Оглянувши зверху це багатство, ми вийшли до залі, а він обережно засунув таємним гузиком двері.

В канцелярії я знайшов пару молодих писарів, яких спитав, де командир полку та адютант. Писар каже, що адютант, голова полкового комітету й всі писарі на засіданні полкового комітету; як хочете я вас туди проведу... Тимчасовий полковий командир, підполковник Дунаєв, прийде аж тоді, як закінчиться в комітеті праця.

Я наказав зараз же послати за командуючим полком і просив провести мене на засідання комітету...

І ми пішли. Дорогою писар, якого звали Телюк, багато мені оповів, про все, що робилося в полку та яку бучу вчора зробили маршові сотні, які не хочуть іти на фронт. Вони хочуть залишитися тут, а щоб кадрові за них пішли. Особливо кричать ті, що ще зовсім не були на фронті; розуміється, що кадрові, покалічені вже по три-чотири рази, протестують!

Сьогодні в одинадцятій годині перед обідом будуть всі маршовики тут і пічнеться суд...

Підійшли ми до кімнати число 10, де відбувалося засідання комітету. Головою комітету був прапорщик Александров. Телюк відчинив двері й подав команду "встать смірно". Всі встали, я підійшов до голови комітету показав йому наказ, по якому я приїхав сюди, привітав його й всіх присутніх і наказав сісти. А після звернувся до них й кажу: Дуже радо вітаю вас всіх від себе і тих, з якими цілу війну провів на фронті. Хочу поділитися з вами всім тим, що тепер робиться на фронті!" В цей час прийшов підполковник Дунаєв, ми познайомилися і він попросив мене до своєї канцелярії. Я побажав комітетові успіху в їх праці й допомогти мені в моїй роботі. Голова комітету подякував мені, що я не зігнував комітету й що вони всі будуть мені допомагати в нашій спільній роботі. Ми вийшли і почули здалека пісню; це співали маршові сотні, що йшли з містечка до замку. Ми з підполковником Дунаєвим вийшли з замку і пішли до парку. Чудовий квітник перед замком зовсім витоптаний. Широкі алеї вели в глибину парку. По обох боках росли платани, дуби, оріхи, а поміж дубами стояли статуї грецьких і римських богів, богинь, цариць, королів і інших. Все це поперевертано, побито, а Венеру Мілонську затягнуто до річки і кинуто в воду. Проводарі казали їм, що то Катерина, російська цариця, бо тільки вона одна, що гола ходила.

З парку ми вийшли на майдан. Я наказав полковій оркестрі стати в воротах й коли маршовики підйдуть до замку стрінуть їх музикою... Сам стою на майдані й чекаю на сотні, аж нараз музика заграла веселий, бадьорий марш; пісня змовкла. Маршовики інстинктивно підтягнулись, як ті муштрові коні, стали в ряди й стрілецьким маршем, сотня за сотнею, почали входити на майдан і по вказівкам адютанта ставати в колони. Проїшло яких 42 сотні, а за ними багато різного люду... Я вийшов на середину і передав їм привіт з фронту з якого я тільки що приїхав. Оповів їм детально, що тепер там робиться, яка йде служба й що солдати дуже просять їх скорше до них прийти, щоб їх змінити з варті й дати відпочати, після чого вони знова, як буде час, змінять їх.

В цей час підходить до мене розхристаний, нечесаний, невмитий якийсь чоловік і не віддаючи честі, каже:

— Ми сюди, добродію, прийшли не балакати з вами, а судити тих, хто тут винуватий, що кадрові сидять в заплілю, а рекрутів посилають на фронт.

Я зараз же наказав визвати всі сотенні комітети вперед і кажу, що це діло полкових комітетів зпочатку переглянути цю справу. Тому, кажу, йдіть в це помешкання і там вирішуйте цю справу, а я тимчасом поговорю з людьми. Промовець

ще щось хотів сказати, але солдати закричали на нього, щоб він собі, як комітетчик, ішов на засідання, а ми послухаємо пана полковника...

Комітетчики пішли. Я виліз на стіл і почав їм оповідати різні епізоди з війни. Це дуже зацікавило людей і вони просили ще й ще розказувати... Тоді я казав музикантам загра-ти веселої танкової музики. Банда заграла й все що було на майдані пустилось в танок. Коли побачив, що люде вже порядно змучились і час був уже коло полудня, спитав людей чи хочуть їсти. Всі закричали — так їсти хочемо. Тоді, кажу, нехай комітетчики собі радять, а ми підемо їсти, а завтра відправляю вас до штабу корпусу там перебудете пару днів і підете до штабу дивізії. Банда стала в воротах і заграла марш. Сотня за сотнею в повному поряку пішли на обід. Коли вони були вже далеко, вискочив той балакун і питає, а де люде. Я спокійно кажу йому, що пішли обідати. А ви хто такий, що даєте таке питання? — запитав я і наказав закликати голову полковоо комітету прапорщика Александрова. Коли він прийшов, я наказав йому провірити документи цього добродія, бо він здається мені дуже підозрілим.

На цей день все пішло добре. Той провокатор, що хотів залишитись в полку головою комітету і не хотів іти на фронт у ночі втік і ми його не шукали...

Ввечорі полковий комітет під орудою доктора Бахмача устроїв для маршовиків веселий концерт-балаган. Бавились до півночі й пішли спати, щоб рано бути готовими до походу...

В продовж кількох днів всі сотні були відправлені по призначенні, при чому я перший раз зробив пробу й відправляв сотні по національності. Всіх українців звів в два куріні й відправив в шостий українізований корпус, а росіян в різні російські корпуси. Задоволення було повне. Телефонічно оповістив генерала Черноглазова, як виконав доручення, дістав подяку й запевнення, що буду негайно підвищений в рангу генерала...

За пару днів приїхали до полку тільки що підвищені в рангу прапорщиків тридцяттеро людей з житомирської школи. Прийшло також пять нових сотень з більшістю українців. З них сформував курінь наказав вивісити над їх касарнею український прапор, завів українську команду і почалась нова епопея в житті полку. Створилося так, що два куріні були українські, а другі два російські...

В ночі почувалась страшна стрілянина на фронті. То німці змінили австріяків і не хотіли брататися з росіянами без дозволу команди... Огонь тримався цілу ніч і день, увечорі росіяне почали відходити зо своїх позицій. Через те всім тиловим інституціям наказано відійти, на нові місця... Я дістав

телеграму від штабу бригади негайно вирушити з Вишневця до Ізяслава. Гаяти часу не можна було, бо зараз же на наші місця прийдуть другі військові частини. Дав наказ збиратися в дорогу. "Полк до походу готов доложив мені підполковник Дунаєв. Я сів на коня, поїхав до колони й вислав наперед українські сотні, треба було бачити як вони бадьорились, з якою радістю несли жовто-блакитні прапори.

Похід Зукраїнізованих Частих в Тернопіль

Це було літом 1917 року. Я тільки що закінчив перегрупування в своїх частинах — в 6, 10, 15 і 54 полках і відділив українців від росіян та завів їх в окремі курені.

Українці дуже були задоволені цьому “новшеству” і жваво організувались на всіх участках.

В короткий час у всіх українських курінях запанував лад і порядок і вони були прикладом для всіх полків армії своєю карністю, послухом і організованістю.

Курені мали свій жовто-блакитний прапор, до якого ставились з великою пошаною і охороняли його окремою вартою. Кожний день сурмачі збирали свої частини на муштру, обід, вечеру й молитву. З муштри курені йшли з українськими піснями бадоро, весело: Населення, а особливо жінки й дівчата любили своє військо й з цікавістю на них дивились. Кожний козак, щоб відрізнити себе від московських солдатів уніформою, нашив собі на правому рукаві “тризуб”.

Москалі з призирством дивились на ці іграшки — як вони називали — “хохлів” і зо злістю питались: А де ж та свобода, що дала революція, коли знова треба слухати старшин і виконувати службові обовязки?

Дивись каже, на рукавах понашивали собі по тризубу й на що це? А наш козак, почув це й відповів: “Це для того, що як ви будете нас чіпати, то ми тим тризубом вас проткнемо. Краще залишіть нас у спокою і йдіть собі в свою кацапію.”

Одного дня я робив перегляд, українських курінів і в цей час подали мені телеграму від штабу XI армії. Читаю, що Лейб-гвардії гренадерський полк, що стояв на позиції, кинув свої окопи й під керуванням штабс-капітана Дзевалтовського відійшов в запілля. Німці довідались про це й роблять армії великі шкоди.” Для цього наказано негайно з моїх частин вислати до Тернополя на переправу через Збруч, вісім курінів піхоти, чотири гармати і кінну сотню, зайняти переправу й не перепускати нікого, ні в один ні в другий бік.

Прочитав цю телеграму, глянув на своїх козаків, а всі вони як один дивляться на мене і чекають, яку новину я їм скажу.

Хлопці, кажу, до них, зараз підемо до Тернополя, щоб не допустити ворога в запілля, ми підемо й виконаємо наше завдання, як честь наша козацька нам накаже!

Тут залунало таке “слава”, що можна було бути певним, що з цим військом я виконаю своє завдання як слід. Очі в усіх козаків горіли вогнем задоволення, що вони в перший раз підуть у бій в своїх українських частинах. Наскоро пообідавши вже всі сотні й гармати стояли на поготовці в похід.

Дав наказ сотникові кінної сотні негайно вислати вперед себе стежі, йти на рисях, щоб як найскорше зайняти переправи через Збруч коло Тернополя.

Вмент кіннотчики рушили й щезли з очей, за ними пішла прикрита дозорцями піхота й гармати.

Перед вечером сотник кінної сотні прислав донесення, що він вже заняв доручене йому місце переправи та що з боку Великого Голубічка й Ігровець чути стрілянину, а в далечині видко велику куряву піску. Очевидно йде кіннота або гармати.

Я зараз наказав зібрати всю рештку кінноти й посадити до кожного кіннотчика по одному піхотинцеві на сідло коня і якнайскорше відвезти їх до Збруча на переправу і зараз же виставити варту з кулеметами. Кіннотчики встигли два рази повернутися від мосту до нас, доки ми прийшли на місце й кожний раз відвозили піших козаків і кулемети.

Коли ми прийшли до Тернополя, була вже ніч. Я виставив заслони, решті наказав відпочивати, біля мостів, по стодолах.

Ще не встигло сонце добре освітити землю, як я вже пішов до своїх вартових, а за кілька кроків чую, як хтось на мості свариться з нашими козаками, а ті аж падають на землю, так сміються.

Підходжу ближче і питаю: Що тут у вас цікавого, що так гарно смієтесь.

— А от — каже один — цей матрос, задравши п'яти, тікав з поля. Ми його не перепустили на мості й він лається і кричесь, що він належить до Центрального комітету солдатських і робочих депутатів у Петрограді й що його прислали сюди поширювати революцію. Козачня сміється, аж за живіт тримається і каже йому: Як ти матрос, то чого по землі ходиш? Он там під мостом вода, жаби, болото, лізть туди і поширюй серед жабів, раків свою революцію, може знайдеш там дурних, а самі регочуться.

Робота за ніч поширилась, кругом повиростали окопи, скрізь стояли кулемети. Час від часу, стежі привозять затриманих дезертирів, яких зараз же ставили на роботу копати окопи. В цей час наші стежі дали знати, що німецька кавалерія вже недалеко.

Тут пригадалось мені, як в початку війни російська армія, в перший раз стрінулась, недалеко Замостя з великими частинами ворожої кавалерії, за якою на два переходи йшла друга австрійська дивізія з Відня. Росіяне закопали свою піхоту в

окопи, виставили кулемети, гармати приготувались до бою.

Всі були певні, що ворожа кіннота дійде до них на яких два-три кілометри і стане, прожене їх стежі, прикриє свою піхоту, щоб ніхто не бачив її маневру і як піхота підійде, відійде на якенебудь крило, щоб при офензиві допомогти своїм частинам розбити ворога.

Але бачать, що їх козаки подають сигнал, що ворожа кіннота збирається за лісом і готується до бою!

Цьому ніхто не вірив, бо де було чути, щоб при теперішній техніці, кіннота могла напасти на піхоту в окопах, приготовану до бою. Всі знаємо, що роля кінноти — розвідка, бій з кіннотою ворога, переслідування тікаючого ворога, несподіваний наступ на запілля, обози, або крило колони. Але щоб кавалерія пішла в наступ на піхоту, що чекає її це “абсудр”-дурниця.

А всетаки береженого Бог береже. Тому зроблено зарядження, щоб доки кіннота не підійде на 800-1000 метрів не стріляти, а мати рушниці направлені на ціль...

Стоїмо й чекаємо. На диво крізь далекозір, бачимо, що із за ліса виїжджають ескадрони за ескадронами. Все мадлярські гусари. Здалека видно їх червоні штани і червоні шапки. Зпереду, на чудових конях, старшини. Ще мент і ось почалась несподіванка. Мадлярський командант, не чекаючи на піхотну дивізію, захотів першу бойову славу добути собі й кинув на певну смерть своїх гусарів...

От бачимо як виїжджає наперед командант, високо підняв шаблю до гори, повернув у наш бік і пустив ескадрон за ескадроном на нашу піхоту...

Ескадрони як на параді, одна за другою, тримаючи шаблі до салюту, йдуть в наш бік з початку “на рисях”, після “гальоп” і нарешті “карієр”.

Чудовий образ. Але нараз... всі гармати обсипали їх картачами, а кулемети засипали кулями. Все поле покрилось порохом, почалось пекло. Передні коні, в яких влучили кулі упали, під ними лежать побиті гусари. Деякі гусари, а то впрост коні без гусарів, перескочили через наші окопи й дістались в полон. За пів години все скінчилось, поле покрите трупами людей і коней...

Санітети вже підбирають покалічених, кіннотчики ловлять коней. Трупи забитих зносять до одної братської могили. І загинула тут одна із кращих частин австрійської армії через хворобливу амбіцію свого команданта...

Прийшло це мені на думку і думаю собі: може ще раз прийдеться бачити таку дурницю і тому краще бути наготові! Зробивши всі розпорядження — слідкую за ворогом.

За якусь хвилину вже в наш бік полетіли гранати і перелетівши через наші голови ці гостинці, вдарили десь на май-

дані Тернополя. Наші гармати на салют відповіли салютом важких гармат. І пішов дбовий... Підчас цієї стрілянини, чути, як матрос, що його затримала наша друга сотня, почав кричати: — Товариші, тікайте, хто куди може й мене пустіть, бо німці зараз піchnуть офензиву й з вас не залишиться нічого. А самий трясеться, якби його трясло сто чортів. Погано слухати цього непотріба, якого сила там в запіллю, де він терором може наробити багато лиха. Тут четар гаркнув на матроса й пригрозив наганом як не стихне. Матрос з початку не хотів його слухати, але як почув залізо коло потилиці, замовк...

Німці ще трохи постріляли, очевидно й їм дісталось від наших гармат, замовкли й почали пересувати свої гармати на другі місця та лише час від часу посилали свої чемодани (великі бомби) в наш бік...

Нам було небезпечно мати перед собою ворога, бо знаємо, хто там ще йде за ним. Тому я вирішив прогнати його з цих позицій. Наказав трьом сотням стягнути на себе вогонь ворога, а в той час вислав дві сотні й чотири кулемети з сотником Демяненком за горбки, ліворуч від наших позицій, з яких було дуже добре видко в долину, де стояли німецькі гармати і коні та можна було взяти їх під фланковий вогонь.

Сот. Демяненко дуже скоро виконав своє завдання і доносить, що він вже готовий до бою.

В цей час німці почали знова обстрілювати наші позиції й видно хотіли перейти до наступу. Але тут затарахкотіли наші кулемети з такою силою і так добре попадали в ціль, що німці на хвилину зупинились на горбках і це їх згубило. Кулі змели їх начисто з їх позицій і вони залишили сотки забитих і ранених та почали відходити на Озерню. Наші кіннотчики пігнались за ними і відбили частину їх обозу.

Негайно вислав я лікаря і санітетів перевязати ранених німців і відправити їх до полкових лічниць та наказав сотникові Демяненкові зібрати своїх людей і вернутись до резерви на відпочинок.

Обидві сотні з ніснями вернулись назад, маючи в своїх рядах того самого матроса, який ще недавно хотів тікати. Тепер це був зовсім інших чоловік: веселий, жвавий, який всім сповідався, як він цих ковбасників (так наші козаки називали німців) розбив і прогнав.

Коли прийшли до резерви, сотник дозволив матросові йти на чотири вітри, але матрос упросився дозволити йому перебути з нами ще пару днів. "Дуже — каже — я полюбив вас за вашу хоробрість; з вами приємно воювати."

Під цей час по дорозі на Тернопіль сунулась велика сила дезертирів дезорганізованою масою. Наші дозорці затримали їх яких тисячу кроків перед нашими заставами, виста-

вили кулемети й запитали: Хто вони й куди йдуть? На це вони вислали до команданта застави переговорщика, який домагався, щоб їх без ніяких питань пропустити до стації, бо вони йдуть до дому з дозволу їх комітету, бо інакше вони силою прорвуться через наші застави. Я довідався про це від адютанта і зараз же передав їм, що за військо їх не рахую і в ніякі переговори з ними не піду. Коли вони хочуть, то нехай собі йдуть і шукають десь, вздовж річки іншого броду, а як не послухають, то прожену їх звідсіля вогнем. За пару хвилин як повернулась їх депутація назад і передала мій рішучий наказ, погрозили в наш бік кулаками й пішли десь в праворуч...

А матрос закричав їм вслід: “Послухайте моєї ради; я член комітету солдатських і робочих депутатів. Ідіть якнайскорше звідсіля, бо з вами буде те, що сталося з німцями, які з цими хохлами звязались в бій...”

Так охрестили себе славетно в першому бою Українські Курині!

Через тиждень нас змінив тут десятий корпус і ми пішли в Калинівку.

Під Барвінковим

1918 році в початках квітня, я гнав зо своєю славянською групою червоних з України, через Лозову на Словянськ і далше за кордон. Памятаю під Барвінковим — це залізнична стація на лінії Лозова-Микитівка — серед маленької оселі, по дорозі на Словянськ, наш наступ затримали большевики під командуванням Егорова і Лазарева, що йшли з кавказького фронту, бувшої царської армії. Три дні й ночі ми вели з ними великі бої і затримували їх, щоб дати можливість німецьким частинам обійти ліве крило ворога, через стацію Язиково, на німецьку колонію, що там ще з часів Катерини мали свою оселю, а далі на Барвінкове. Підчас цих боїв ми окопалися і засіли в окопах, маючи перед очима все, що робиться у ворожому таборі, де не було вже старих царських командантів, а керували частинами нездалі, революційні проводарі, які навіть не знали, як і де поставити артилерію, а стріляли прямою наводкою...

Я дуже любив, в такі періоди війни, обходити свої частини й при всякій нагоді говорити з ними про минуле, про сучасні події, або мрії на будуччину...

Одного разу, як сонце вже пішло спати, а на небі засвітив свої вогні величезний місяць та так стало ясно, що було видко всекругом як в день. Я відчинив двері й зібрався вийти, щоб піти на позицію. Чудовий образ ранної весни, відкинув далеко думки, що ми на фронті й я як зачарований стою, дивлюсь і слухаю як природа відживає. Чується під ногами трава росте й ви її обережно наступаєте. Повітря таке чудове, що ви віддиhaєте його повною грудю, а воно насичене всіми чудовими пахощами трави, квітів, роси... Кругом чути співи найкращих пташків на світі "соловейка". Він там десь в кущах бузочка злагодив собі разом з жінкою, хатку. Жінка його там вже знесла яечка і тепер сидить на них і чекає як молоде сотворіння стане до життя. Батько такий щасливий, що скоро буде мати родину. А щоб жінці не було смутно самій сидіти в гнізді, співає їй цілу ніч, на всі трелі своєї музикальної програми... Ця музика така чарівна, що думками своїми я перенісся, в свої молодечі літа. Памятаю, як на весну ми не тільки молоді, а загалом всі йшли в Києві на берег могутнього Дніпра. Там по цілому березі попід горою, зарослою всіми па-

хучими деревами і корчами, на траві, на лавках, каміннях і де тільки можна було, сідали і слухали цього чарівника пісні... Видко було як залюблені пари, ще більше любили одно другого, як старі, пригадавши собі молодечі літа, підсувались ближче одно до другого.

Нераз ця пташка робила чуда в серцях молодих. Бувало на селі парубок цілу зиму ходить за своєю сільською красунею, а та навіть і оком не кине в його бік. Може соромиться, може не рішуча, а може й друга причина; хто її знає, що хоче її дівоче серце... А от прийшла весна, садочки завіттли, в садочках різні пташки своє життя роблять. Прилетіла, для цілого світу чарівниця, зазуля, що всім правду каже: і кому умірати час і кому й коли віддаватись треба. Коли зазуля до вашого садочку прилетить, то старий питає, закуй мені, зазуле, чи довго ще на цьому світі буду жити і слухає. Як зазуля йому прокукує один раз, то він сумний іде до хати і журиться, бо один рік лише йому жити; а як вона йому прокукає більше, він стає веселим і почуває себе ще до довшого життя здібним. А соловейко серце заставляє сильніше бити й вже немає ніякої істоти, щоб на цей заклик не відізвалась...

Постояв я трохи біля стації й пішов в напрямі до позицій гайдамаків. Дорогою чую як в очереті гуде бугай птиця, як дерчить коростень, як дикі качки над самою головою перелітають... Отак я дійшов, до застави третьої сотні, якої командантом був сотник Новиків Микола. Дивлюсь на застави, все в порядку, вартові чуйно несуть службу, а сам сотник сидить дуже зажурений. Очі горять, як діаманти, пальці сціплені в кулаки. Вся постать нагадує дику звірину, що от ще хвилина і кинеться на свого ворога й розірве його на шматки.

Я підійшов до нього, сів на колоді й питаю: чого це ти, хлопче, зажурився? Він підскочив так, якби його електричний ток підкинув, випростувався, віддав честь і каже: Ні, це нічого, так різні думки та образи недалекого минулого не дають мені спокою, батьку!

— Сідай — кажу — хлопче, тут коло мене і розкажи мені, яка журба твоє козацьке серце гложе і які образи спокою тобі не дають? Сів сотник на землю коло мене і почав.

Хочеться мені, пане Отамане, поговорити з вами; щоб думку розсіяти й боюся, що не так зрозумієте мою душу, та ще може бабою назвете...

— Ні — кажу, — прошу тебе, говори зо мною так, як зо своїм побратимом, з яким ти отут разом сидиш. Оберігаєш батьківщину від ворога своєю зброєю, а як прийдеться, то й душу за рідний край ми всі віддамо. Чи не правду я кажу, сотнику?

— Правду, батьку отамане, правду кажете. Ну коли так, то прошу слухати.

— Я і мій брат Василь, були студентами університету св. Володимира в Києві, на правничому факультеті на другому курсі. Мати наша була вдовиця і разом з трьома донечками, після смерті нашого батька, переїхала з Новоросійська до Києва, щоб дати освіту нам всім і допомогти закінчити вищу школу. Жили собі на Безаківській вулиці тихо, спокійно й мирно... Я з братом тільки й мріяли, щоб скорше скінчити свою науку й дати нагоду нашій мамі й сестрам жити не в нужді й під усякими зглядами не бідувати. Обидві сестри учились на педагогічних курсах, а середня на медицину учасала.

Кожної суботи сходились до нас їх приятельки, одна другої краща, одна другої веселіша, дотепна... Зберемося диспутуємо, співаємо, гуляємо, сваримось, годимось, таке миле життя, що здається, кращого не треба... А тут ще одна найближча приятелька середущої сестри, Ніна В., попала мені через око в саме серце. Що я не робив, як не старався, щоб і мені зайти до її серденька тією же дорогою, нічого не хиводило; тільки дрочиться...

Дні змінюються ночами, ночі днями. Вже скоро і вакаціям кінець і знова до університету йти, третій курс студіювати, а через два роки на тверді ноги стати та до берега приплисти. Яка то радість буде, яке щастя... Коли одного разу, в початку серпня, як грім ударив з ясного неба, так мені в памороки вдарило. Я вийшов на вулицю і побачив на мурах скрізь наліплені великі плякати, що оголошується мобілізація. Стою, не рухаюсь, бачу перед собою плякати, перечитую очима... а думки одна другу перегоняють, що робити, як бути? Я прапорщик запасу й мушу на другий день ставитись до рапорту в військового начальника. А як же мати, сестри, дівчина, університет? Не знаю, скільки я простояв. Пішов до дому, бачу, що всі в дома про це вже знають, бачу, що всі перед цим дуже плакали, але як я тільки ввійшов, то в ту мить за мною і брат Василь вскочив до хати. Почав всім зо сміхом говорити, як він на війну піде, як генералом повернеться, німців цілу купу до неволі забере й їх всіх своїми робітниками поробить, а в дома ніхто робити не буде... Скаче, сміється, маму і сестер обіймає, цілує... Так всі притихли, навіть по трохи почали сміятися...

На другий день, пішли ми разом з Василем до воїнського на Печерськ, дістали від нього трохи грошей на визбройку і наказ негайно піти до штабу 130 Херсонського полку, в який нас призначено на службу... Загуділо в Києві, як у тому вулю... Всі гімназії віддано під лазарети, різні нові інституції повиростали. В полку призначено мене в осьму сотню, якою командував капітан Кудленко. Разом з цією сотнею увесь пе-

рехід і війну я перебув, а як німецька куля сотника забрала на лоно Авраама, я прийняв від нього сотню... Мене в боях три рази ворожі кулі поцілили. Рани мої, не дивлячись на фізичні болі, робили мені велику потіху, бо я міг, піднас лікування, бути оточеним своїми рідними, любими й приятелями. Підчас одного тяжкого покалічення в груди, дівчина моя допустила мене до свого серденька і протягнула мені руку, як згоду, на наше будуче спільне життя. Це мене так підбадьорило, що я не дивлячись, що рана ще не зажила, просив відправити мене, як можна скорше на фронт, щоб я міг розбити ворога й закінчити війну та повернутись до дому для щасливого життя.

Не встиг я повернутись на фронт, як підчас австрійської офензиви, куля мене знова зралила з ніг та так сильно, що мене без пам'яті, відвезли до шпиталю. Там я пролежав багато часу, а коли відчинив очі, то побачив себе в оточенні своїх рідних, а сестрою-жалібницею там була моя наречена... Як вони побачили, що мені повернулась притомність, сльози радощів покрили їх очі й якби я мав силу то кинувсь би був в їх обійми. Це був щасливий мент мого життя, яких я на своєму житті мав небагато... Я лікувався в шпиталі, з якого був чудовий вид на Дніпро й гори Києва, на Трухонів острів, куди ми підчас спокою їздили на човнах, пікніки робити, раків ловити... Як місяць зійде і в хвилях Дніпра свої проміння купає, тоді ми з піснями повертались домів...

Одного ранку на весні 1917 року, коли в Росії шаліла революція, чуємо, як по всьому Києві, на всіх дзвонах дзвонять. Підійшов я до вікна, дивлюсь, весь Київ жовто-блакитними прапорами прикрасився. Юрби народу спішать на майдан св. Софії. Глянув на Дніпро, а він високо підняв свої, білою піною покриті, хвилі й реве від радощів, що побачив в хвилях своїх, прапор своїх князів. Хвилі як діти, весело переганяють одна другу, здається, обіймаються, цілуються і в обіймах понеслись поміж гори і долини, до Січі, до Чорного моря, свідка минулої слави війська українського... Схопився я зо свого місця і не дивлячись на всякі перешкоди сестри-жалібниці й лікаря, одягнувся, перев'язав рану й пішов на вулицю, щоб скорше до дому добігти й там поділитися радісною вісткою, святом визволення українського народу з неволі.

Дорогою на Хрешатику ми стрінулись з середушою сестрою і нареченою, які з цією самою радісною вісткою бігли до мене. Спочатку вони мене вилаяли, що я хворий вийшов зо шпиталю, але за хвилину ми, дякуючи цій радісній вістці, схопились за руки й побігли за юрбою на майдан...

На майдані вже народу стільки, що немає де яблукові впасти. Все гудить, шумить, а дзвін св. Рафаїла на дзвіниці величаво, поважно, на весь Київ гуде, бам, бам, бам... Люде

стискають одні другим руки як на Великдень, цілуються, сміються...

Коло пам'ятника Богдана Хмельницького, що на сім майдані стоїть, юрба народу, студенти й робітники повилазили на монумент і збивають російський напис: "Волим під царя восточного, царя руского православного; Гетьману Малоросійському, Богдану Хмельницькому благодарна Росія". А замість того пам'ятник прикрасили квітами, рушниками й плякатами, на яких написано: "Соборна Незалежна Україна від Сяну до Кавказу". А на другому місці: "Вітаємо Тебе Матір-Україну, що розбила кайдани ворожі." А далі "Хай живе вільний український народ."

Кругом стоять депутації з привітами від жидів, росіян, поляків, а біля дзвіниці стоять полонені. Це все галичане. Шапки позіймали, а деякі на колінах стоять, плачуть від радості... А юрба кричить їм; їдьте сюди до нас, ви ж наші брати, ми діти одної матері". І кинулись юрбою галичане до зібраних і знова свято, свято об'єднання дітей одної великої родини...

Нараз почали дзвонити в усі дзвони. Люде шапки позіймали. Дивимось, а з двох сторін церковні процесії йдуть. Одні з Михайлівського монастиря, а другі з Собору св. Софії. Священики в найкращих ризах, хоругви, з золотом на сонці, переливаються. Хористи в найкращих каптанах. Йдуть всі поважно-торжественно. За священиками, йде маленький чоловік з великою бородою. Це Грушевський, український історик. За ним тьма різного народу, між ними: Петлюра, Чижевський, Саніцький, Шульгин, Левицький, Вілінська, Чернихівська та інші.

Коло монументу відправили службу Божу. Всі щиро молились і було чути тільки як гуде: Слава Тобі, Боже, слава Тобі! Були привіти, проповіді, грала орхестра музикантів і перший раз, на майдані Києва, після 300 років неволі залунав український гимн: "Ще не вмерла Україна". А після, залунало таке "Слава", що певно доки Київ стоїть, такого не чули.

П притиснув до себе сестру і наречену і, здається, від радощів готов був увесь світ цілувати. Так було гарно, так почував себе добре... Радість і надія так і вітають на кожному обличчі.

Проїшли дні першого щастя, пройшли ілюзії. Наступила реакція. Всі захотіли бути панамі, ніхто не хотів бути підлеглим. Партії, зо своїми утопіями, в самому початку почали нищити молоде коріння державності. А в цей час вороги наші, щоб загубити волю нашу, радість, нашу надію, почали в різних кінцях закладали різні комітети, різні організації, які в кінці кінців зеднались під одним гаслом, яке проголосив Ленін: "Грабуї награвоване, далої війну, мир в хижинах — війна в двірцях?" Повстало нове, українське правительство в

Харкові на чолі з москалем Медведевим, жидівкою Е. Вош, і українцем Коцюбинським. Ця група зєдналась з російською групою Криленки і діставши від нього поміч, сунулась на Київ. Горять кругом села, тече потоками кров українська. Хижацька кривава рука нищить все на своїй дорозі. Сунуть як ті хвилі — все вперед.

А в нас в цей час дебати. Зброю віддали чехам. Свої частини розігнали, бо, мовляв, статут партійний не дозволяє армії мати. Хаос кругом, анархія.

Думали, що червоні, побачивши, що в нас немає армії, немає зброї — не будуть нас воювати, повернуться назад!

Так от тут пізнали ті, що на паперцях хотіли будувати Україну, що то за велике горе, як Господь від чоловіка розум відбере.

Уже недалеко ворог. Уже в середині столиці агенти жидівки Бош, народ гаслами Леніна, до повстання підготовляють. Кругом гармати гудять. Лівобережжя майже все в руках ворогів — червоних москалів...

Не стерпіло серце великого, чесного українського патріота Симона Петлюри. Він побачив, що ще мент і від нас лише щепки полетять.

Гукнув він, щоб всі, хто почуває себе українцем, що любить волю, негайно записувались до куріня Слобідської України.

Пішов і я, а брата коло мами і сестер залишив, щоб допомагав і охороняв їх. Зібрались ми в колегії Павла Галагана й в Тираспільських касарнях. Тут нас звели в сотні й батерії, дали нам зброю і поставили на охорону мостів і арсеналу.. Не пройшло й дня, як почались бої в обороні Києва від зовнішнього ворога і від внутрішніх бандитів. Тут вістка прийшла, що нашу молодь під Крутами москалі розбити й майже всіх перебили.

Жах мене взяв. Бачу біда сунеться, в Києві пекло стало. Кругом горить, гранати через весь Київ летять, людей лякають, калічать і багато на смерть забивають. Насунулась на Київ хмара червоних, як та саранча, все обліпили й зіли. До них приєднались місцеві бандити й розбишаки, а у нас вже не вистарчало сил відбиватися. Бемося зо всіх сил й потихенько відходимо в бік, куди поїхав уряд України... до Житомира. Перші відійшли Січові Стрільці з Центральною Радою під командою славного полковника Коновальця. За ними різні інституції, а останніми ми зо своїм командантом-батьком Петлюрою.

Ворог нас не переслідував, бо залишився грабувати Київ. Уряд, як тільки прийшли до Житомира, навязав переговори з німцями, щоб вони допомогли нам вигнати ворогів наших з України. Німці погодились, що як Україна дасть їм харчі, то

вони допоможуть нам і вишлють армію. Також згодились, що в авангарді їх армії піде український загін...

Червоні почули, що німецька армія згодилась дати нам поміч, зараз же почали, втікати з Києва і разом з тим почали страшенно мучити громадян... Через два дні наші курені вже були недалеко Києва, а червоні вже на другому березі Дніпра... На розсвіті генерал Присовський з одного боку, а Петлюра з другого. І ми ввійшли до передмістя Києва до Святощина... Глянули ми стрільці один на другого. Велика радість загорілась в наших очах, серце радісно бється. Чуємо в тілі таку силу, що хочеться не йти, а бігти... Люде повиходили з домів. З радістю стрічають нас, але гіркими сльозами заливаються. Питаємо чого ви плачете? А вони ще гірше і кажуть: підіть і гляньте скільки людей перебили червоні, як відходили з Києва. Всюди лежать тіла... — коло театру, коло царського саду і в Маріїнському дворі... Серце завмерло в мене, дух спинило; в голову кров ударила при одній думці: а як там у нас дома? Що сили було зірвався я з місця, рушницю до грудей притиснув і побіг на Гозаковську вулицю, де жили мої рідні... Прибіг, гримаю в двері... Старша сестра, бліда як смерть, двері відчинила і палець на рота положила, як ознаку, щоб тихо було... Питаю по тихо, що це таке? Не витримала і гримнула непритомна на підлогу... Кинувся я до неї, переніс до кімнати, в якій все понищено, поломано, розбито. Ледве привів сестру до притомності. А тут почали сусіди сходитися, стоять сумні, сльози на очах... Питаю, що тут у нас трапилось? Де мати, сестри, брат, наречена? Сестра подивилась на мене так страшно, такий відчай був у її очах і закричала, що було сили "нема мами". І знова стратила притомність... Тут сусідка почала просити, щоб тихо все було, бо молодша сестра, в сусідній кімнаті бореться зо смертю. Непритомна, дорога...

Чому, що сталось? — питаю. Чому не кажете, де мати?.. Прошу, кажіть всю правду, а в самого сльози заслали очі... От одна сусідка і почала.

Як ви відійшли з Києва, насунулась сюди хмара арештантів-бандитів, що недавно з тюрми повипускали. Грабують, нищать, убивають, ріжуть. Оного разу в день зайшло до нашої хати пару голодранців червоних і з ними жидок, що тут на кутку продавав часописи. Питають за брата. Ваша мати каже, пішов до лзні й скоро вернеться. А тут акурат двері відчинились і ввійшов ваш брат. Вони зараз до нього: Покажи документи! А в нього була легітимація, червона карточка Центральної ради. Вони подивились, а жидок каже: "контр-революціонер, відправити в Маріїнський дворець." Мати ваша вхопилась за ший вашого брата і закричала: "Мій син нічого злого не зробив, він лише учиться в університеті, відпустіть його, прошу вас... Так де там і слухати не хочуть. Тягнуть

його, відривають від матері, а як вона не хотіла відпустити сина, то один червоний багнетом її в спину ударив, а другий прикладом голову розшматував... Молодша сестра ухватила брата за ногу — не пускає. То і їй прикладом, вдарив проклятий так сильно, що вона стратила притомність і тепер бореться зо смертю, бо черепна кістка пукла. Старшій сестри не було вдома, а середуша і наречена ваша, підчас як вашоо бравели до в'язниці, якраз підійшли до хати. Побачивши це все, почали кричати, щоб люде допомогли вирятувати брата. Але люде, як почули крик, всі повтікали з переляку... Тоді червоні забрали й обох дівчат з собою, пхнули до великої юрби, так само арештованих, що стояла на вулиці.. Більше про них не було чути ані одного слова.. Не дав я її скінчити, а як божевільний вискочив на вулицю і побіг з Безаковської, через Хрещатик, в Царський сад до Маріїнського двірця. Коли я біг, я нікого не бачив перед собою, а міжтим разом зо мною бігла ціла юрба народу. Всі бігли шукати своїх рідних, арештованих цими звірями.. А де шукати? От куди люде біжать, туди й я і другі — всі біжать. Як я прибіг — коло двірця стояла вже велика стіна людей... Вартові почали зносити зпід кручі, тисячі розстріляних. До кожного з них приглядались присутні, шукаючи очима своїх рідних, милих, дорогих... Дехто вже найшов, пізнав і чути, який плач, яке горе в них було перед замученим групом... З великим трудом, я переглядаю всі трупи. На дворі не найшов і поліз в льох-пивницю. Боже єдиний, яке страшне повітря! Кругом кров, мозги... на стінах темні плями. Обережно, як саме дороге, переглядаю в кутку звалені в купу трупи. Ніде нема, вже почав нападати мене одчай... Коли бачу в одного замученого на правій руці татуовану відзнаку таку саму, як і я маю. Як ми йшли на світову війну, то ми оба з братом собі таку відзнаку зробили, щоб де ми не були та щоб з нами не сталось, ми скрізь могли б пізнати один другого, якби нас не пошарпали кулі. Глянув на свою і тоту відзнаку. Немає сумніву, це мій рідний любий брат. Дивлюсь на голову. а її нема. Розбита в щепки, нічого не зісталось, притулив тіло брата до своєї груди, цілую, обіймаю... Немає брата, немає мами...

Підняв з підлоги, трупа як дитину малу й поніс до дверей. За мною піднялась вся громада і кожний забрав свого рідного й понесли хто сам, хто в двох, хто в трьох... Вийшли на вулицю, юрба замовкла, шапки поскидали, тиша така, яка хіба в могилі буває... Один з одним виходимо, враз хтось як закричить: Дитино моя! Що з тобою зробили прокляті... Там знова в другому боці гістеричний крик і тиша... Чуємо, що повітря стало таке тяжке, що от-от й почнеться щось страшне. Вже чути "помста, помста". Бачимо ломають залізну огороду парку. Кожний тримає такий дрючок. Очі як у боже-

вільних. Все сунеться когось бити, але кого? Кати всі повтікали... Тут хтось крикнув: Жид Троцькій прислав червоних до Києва, жидівка Бош тут робила пекло, це все жиди зробили. А комісари хто, а голова чрезвычайки хто? Все жиди: Бий жидів, рознеслось по всьому Києві Юрба з дручками кинулась по Александрівській горі вниз до Хрещатику.

В цей мент бачимо, як зо сторони Купецького Зібрання їде авто, а за автом кінна сотня під командою сотника Ляховича. Авто летіло як стріла, підїхало до юрби і нагло стало. З нього вийшов головний отаман війська українського Петлюра. Рукою дав знак і всі зупилились. Петлюра звернувся до юрби. "Любі брати! Вшануймо пам'ять тих, що лягли тут за нашу свободу. Хай наші прапори схиляться перед їх трупами; вони померли замучені, але дух їх буде вічно між нами. Схиліть ваші коліна перед ними! Перший упав на землю і слюзи рясно залили його очі. За ним і ми всі стали на коліна й кожний зложив клятву: не складати зброї доки не буде відплати на смерть цих рідних нам людей...

Жовто-блакитний прапор схилився до самої землі. Чути було як стогнало серце всіх присутних... Відтак встав отаман Петлюра, а за ним і ми всі. Він каже: Зачекайте всі хвилинку, а ти сотнику зо своїми козаками збирай по всьому Києві всіх візників, авта, троки і жени їх всіх сюди, щоб небіщиків ми могли відвезти до хатів, прибрати, а за пару днів урочисто поховати. Тих, що не пізнали забрати до головного шпиталу там прибрати і попам відслужити парастати... А коли поховано їх, то назначаю слідство, яке розбере хто тут поповнив цю збродню. Все зроблю, щоб виновники були як слід покарані...

(І от там у Києві стримав цю помсту розлючених людей той, якого тільки одного послухала юрба й не зробила такого знищення, перед яким всі попередні були би лише жартом. Це зробив той, якого жиди обвинувачують в погромах і якого в 1926 році забив жид Шварцбарт...)

Тут сотник Микола замовк, бо в окопах почався великий рух, почало світати і в окопах ворога наші козаки побачили два стовпи, до яких були прибиті наші два козаки, що вчора пішли на розвідку й пропали.

Здалека було видко, що на грудях в них був вирізаний тризуб, з голови звішувався шматок шкіри з волоссям, неначе то був шлик. На ногах вирізана шкіра неначе то були лямпаси...

Цього було вже доволі. Ніяка сила не змогла стримати козаків, які стихійно всі як один вискочили з окопів і з гуком "Помста", кинулись в бік ворога, не дивлячись, що ворога було вдсятеро більше.

Я хвилинку затримався, щоб попередити німців по телефону, що ми раніше, призначеного часу почали офензиву і зараз же рушив за своїми частинами... По дорозі, вже лежали кількох забитих наших козаків. Під самими окопами ворога, якась постать, старається піднятись. Не маючи сил знова паде. Підійшов я ближче і бачу, це мій сотник Микола... Смерть вже занесла над ним свою безжалісну руку.

Взяв я його за руку, а він очей не спускає з мене й ледве чутно говорить: "Батьку, дай рушницю, дай, щоб я міг ще одну кулю в останне післати ворогові, за смерть моїх рідних замучених ними..."

Я хотів його потішити, але Микола перебив мені й каже: — Батьку, не журися, що я уміраю. Сьогодні немає щасливішого чоловіка як я. Я уміраю за Україну... Я уміраю в присутності того, який замінив мені батька, з яким ми разом боролися за волю і право до вільного життя нашого народу..."

Сил у нього більше не стало. Він витягнувся, заплющив очі й помер.

Не встиг Микола останньої кулі пустити й поніс свою помсту до Всевижнього Господа...

Гайдамаки розбили ворога. Не взяли ні одного полоненого. За замучених козаків перебили всіх полонених... Позиції до девятої години рано були в наших руках... Оставший ворог в паніці почав тікати...

На другий день ми поховали Миколу. Німці прислали свою депутацію і свій вінець. Командант їх висловив своє здивування, що наші гайдамаки розбили такі великі сили большевиків...

Гайдамаки і Дорошенківці всі, які тільки були на похоронах, плакали як малі діти за своїм улюбленим побратимом...

Спи, брате, спокійно, хай земля тобі буде легкою, а ми ніколи не забудемо тебе. З тими самими гаслами, за які ти згинув, будемо продовжувати свою боротьбу, до того часу, доки не здобудемо нашої любої України і не закріпимо СОБОРНОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ.

СПРАВКИ ДРУКАРСЬКИХ ПОХИБОК

Сторона 19, рядок 16 з гори	надруковано:	має бути:
„ 27, в наголовку	жа	аж
„ 30, рядок 16 з долини,	Кремля	Кременця
	Але пройшло	Але не пройшло